

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ & ΙΣΤΟΡΙΑΣ
Π.Μ.Σ «ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ & ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ»

Διπλωματική Εργασία

Υπεύθυνος Μαθήματος: Γρηγόρης Ανανιάδης

Ακαδημαϊκό έτος: 2022 -2023

Εργασία: Γιώργος Παπαγεωργίου (Α.Μ. 1121Μ036)

Η έννοια του πολιτικού στον Carl Schmitt και η επανάγνωσή της από τη Chantal Mouffe.

Αθήνα, Μάιος 2023.

Contents

Εισαγωγή.....	3
Το πολιτικό και η κυριαρχία.....	5
Μια κριτική του κοινοβουλευτισμού	8
Κριτική του πλουραλισμού.	13
Κυριαρχία και δικτατορία.	17
Αντιπροσώπευση και ομοιογένεια.	20
Chantal Mouffe: Πολιτική και Πολιτικό	25
Από τη διαίρεση στον πλουραλισμό.....	31
Πλουραλισμός εναντίον φιλελευθερισμού	38
Για μια θεωρία της αγωνιστικότητας	41
Συγκλίσεις και αποκλίσεις στον Schmitt και την Mouffe.	44
Αγωνισμός ή εξολόθρευση; Εν είδει επιλόγου.....	51
Βιβλιογραφία.....	53

Εισαγωγή

Η ιδέα της δημοκρατίας μπορεί να έρθει σε σύγκρουση με τα ιδανικά του Διαφωτισμού; Και αν κάτι τέτοιο συμβεί, ποιός είναι ο χαμένος και πόσο σημαντικές είναι οι απώλειες; Για τον Carl Schmitt, το όνομα του οποίου συνδέθηκε με τη συντηρητική σκέψη του 20^{ου} αιώνα, αν και ο ίδιος υπήρξε μελετητής της δημοκρατικής θεωρίας, συνήθως για να αντιπαραβάλει στη συνέχεια διαστρεβλωμένα τα επιχειρήματά της, η δημοκρατία και ο φιλελευθερισμός δεν είναι εκ προοιμίου συμβατά πολιτεύματα. Οι αρχές του φιλελευθερισμού, οι οποίες σχετίζονται με απρόσωπες ελευθερίες και δικαιώματα, έρχονται σε αντίθεση με τη δημοκρατία, η οποία κατά τον Schmitt, για να πραγματωθεί χρειάζεται πολιτική ισότητα. Ο Schmitt θα υποστηρίξει πως η δημοκρατική ισότητα μπορεί να επιτευχθεί μέσα από την ομοιογένεια. Πώς αντιλαμβάνεται όμως ο Schmitt την ομοιογένεια; Πώς συγκροτείται και ποιος τη δημιουργεί;

Μέσα από την κριτική του φιλελευθερισμού και του πλουραλισμού, ο Γερμανός νομικός θα επιχειρήσει να αποβάλει από τη δημοκρατία όλα εκείνα τα στοιχεία που ουσιαστικά τη συγκροτούν. Στη θέση τους θα αφήσει μια ιδέα της δημοκρατίας ως σχέσης κυβερνώντων-κυβερνωμένων και οι βασικές αρχές του κοινοβουλευτισμού, όπως η ανοιχτότητα και ο διάλογος θα στηλιτευθούν και εν τέλει, θα απορριφθούν ως επικίνδυνες για τη δημοκρατία. Η μέθοδος του Schmitt δεν αποτελεί μια τυπική συντηρητική επιχειρηματολογία εις βάρος θεμελιωδών εννοιών της δημοκρατίας,

αλλά λειτουργεί με έναν υπόγειο τρόπο, αποδομώντας τες με έναν τρόπο που μοιάζει ρεαλιστικός. Στην παρούσα εργασία, θα κάνουμε μια απόπειρα να σκιαγραφήσουμε τα σημαντικότερα επιχειρήματα του Schmitt πάνω στην κριτική του κοινοβουλευτισμού και του πλουραλισμού εν γένει, όπως και της ιδιαίτερης προσέγγισής του πάνω στην ομοιογένεια της δημοκρατίας αλλά και της εξουσίας που διαμορφώνει το πλαίσιο της, δηλαδή της συντακτικής για να αναδείξουμε στο τέλος, τους κινδύνους που επωάζει μία τέτοια προσέγγιση.

Το ενδιαφέρον για τον Schmitt και πιο συγκεκριμένα η κριτική του πάνω στον κοινοβουλευτισμό οδήγησε την Chantal Mouffe να οικειοποιηθεί, εν πολλοίς, τα επιχειρήματά του, αλλά για έναν εκ διαμέτρου αντίθετο σκοπό από τον δικό του, δηλαδή την ανανέωση της πλουραλιστικής δημοκρατίας. Η ετερογένεια για τον Schmitt οδηγεί στην εξαφάνιση του πολιτικού, ενώ για την Mouffe αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για τη σύστασή του. Το ενδιαφέρον της παρούσας εργασίας εστιάζεται πάνω σε αυτή την προβληματική και στο κατά πόσο είναι εφικτό να αξιοποιηθεί σήμερα το έργο του Schmitt, δεδομένου ότι η βιβλιογραφία που τον εξετάζει στις μέρες μας διογκώνεται συνεχώς. Μπορεί να συμβάλει η κριτική του, που οικοδομήθηκε σε μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, σήμερα στην ανανέωση της δημοκρατίας;

Το πολιτικό και η κυριαρχία.

Κεντρικό ερώτημα της ακαδημαϊκής συζήτησης σχετικά με το έργο του Schmitt είναι το κατά πόσο αυτό διαπερνάται από ένα κοινό νήμα. Το εγχείρημα να εντοπιστεί ένας κοινός άξονας στα γραπτά του δεν είναι εύκολο καθώς, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, ο Schmitt εφορούσε από συζητήσεις που αντλούσαν από την επικαιρότητα για να αναπτύξει τις θέσεις του. Ωστόσο, στην προσπάθεια να κατανοήσουμε την αφετηρία από την οποία εκκινεί για να ασκήσει την κριτική στον κοινοβουλευτισμό θα πρέπει να στραφούμε στην ανάπτυξη της έννοιας του πολιτικού και στη σημασία της για τη συγκρότηση του κράτους¹. Ο Ulrich Preuss υποστηρίζει πως το κυρίαρχο στοιχείο στην κριτική του Schmitt στους συνταγματικούς θεσμούς είναι η *βασική σημασία του πολιτικού για τη λειτουργία όλων των συνταγματικών διαδικασιών*².

Σε έναν από τους ορισμούς του για το πολιτικό, ο Schmitt σημειώνει πως «η ειδικά πολιτική διάκριση, στην οποία μπορούν να αναχθούν οι πολιτικές πράξεις και τα πολιτικά κίνητρα, είναι η διάκριση Φίλου και Εχθρού»³. Αυτή η διάκριση αποτελεί την προϋπόθεση για τη σύσταση του κράτους αλλά το πολιτικό δε θα πρέπει να

¹ Η παρούσα εργασία δεν αξιώνει πως το κοινό νήμα που διαπερνά το έργο του Schmitt είναι το πολιτικό αλλά για χάρη της εξέτασης του ερωτήματος που θέτει εκκινεί από εκεί. Ο Ανανιάδης σημειώνει ότι «η πολεμική αντίληψη της πολιτικής, κάθε άλλο παρά αυτόφωτη, είναι απότοκος της ιδιάζουσας αντίληψης του κράτους και της κυριαρχίας που πρωταρχικά τον ενδιαφέρει να προασπίσει». πρβλ. Γρηγόρης Ανανιάδης, *Ιδέα, Απόφαση, Πολιτική*, Νήσος, Αθήνα 2006, σ. 37.

² Βλ. Ulrich Preuss, «Political Order and Democracy», στο Chantal Mouffe (επιμ.), *The Challenge of Carl Schmitt*, Verso, Λονδίνο 1999, σ. 156.

³ Βλ. Carl Schmitt, *Η Έννοια του Πολιτικού*, μτφρ. Α. Λαβράνου, Κριτική, Αθήνα 2009, σ. 60.

ταυτίζεται με αυτό⁴. Το πολιτικό δεν έχει περιεχόμενο αλλά αποτελεί κριτήριο έντασης ανάμεσα στο Φίλο-Εχθρό. Σε αυτή την ένταση ο Schmitt προσδίδει έναν υπαρξιακό χαρακτήρα καθώς οι έννοιες «Φίλος, Εχθρός και Σύγκρουση παίρνουν το πραγματικό του νόημα διά της διαρκούς αναφοράς τους ιδίως στην πραγματική δυνατότητα της φυσικής θανάτωσης»⁵. Το στοιχείο της σύγκρουσης προσλαμβάνεται ως θεμελιακό για τη συγκρότηση του πολιτικού, προσδίδοντάς του έναν ανταγωνιστικό χαρακτήρα. Η πολιτική είναι συγκρουσιακή⁶ και η εχθρότητα του Schmitt απέναντι στον φιλελεύθερο κοινοβουλευτισμό έγκειται στο γεγονός πως ο τελευταίος αρνείται, βασιζόμενος στον απρόσκοπτο διάλογο, θεωρώντας τον ως τον πυρήνα της γνήσιας πολιτικής εμπειρίας⁷.

Η έννοια της κυριαρχίας αποτελεί κομβικό σημείο στη σκέψη του Schmitt, καθώς βασίζεται πάνω σε αυτή για να προσδώσει ένα αποφασιοκρατικό χαρακτήρα στο πολιτικό⁸. Αναζητώντας ιστορικά την πηγή της κυριαρχίας, ο Schmitt εντοπίζει τον Bodin ως εισηγητή της και ως τον πρώτο που στράφηκε στην κρίσιμη περίπτωση της έκτακτης ανάγκης⁹. Ο Schmitt στην *Πολιτική Θεολογία* ακολουθώντας τον Bodin, θα διαχωρίσει την εξαίρεση από το κανονικό για να προσφέρει κατ' αυτόν τον τρόπο έναν

⁴ Βλ. Giacomo Marramao, «The exile of the Nomos: for a critical profile of Carl Schmitt», *Cardozo Law Review*, Τομ. 21. Μάιος 2000, σ. 1577.

⁵ Βλ. Carl Schmitt, *Η Έννοια του Πολιτικού*, ό.π., σ. 70.

⁶ Ο Scheuerman, συγκεκριμένα, αναφέρει πως για τον «Schmitt η πολιτική είναι ουσιαστικά συγκρουσιακή, αναφερόμενη κυρίως στην ενδεχόμενη εκρηκτική πάλη μεταξύ πολιτικών συμμάχων και αντιπάλων». Βλ. Bill Scheuerman, «Is Parliamentarism in Crisis? A Response to Carl Schmitt», *Theory and Society*, Τομ. 24, τχ. 1 Feb 1995, σ. 139.

⁷ Βλ. ό. π., σ. 140.

⁸ Όπως σημειώνει ο Ανανιάδης, « η διχοτομία μεταξύ φίλου και εχθρού που ορίζει το πολιτικό στο σμιτιανό σχήμα αποκτά την πολεμική της αναγκαιότητα μόνο υπό την προϋπόθεση ενός καθαρού φορέα της απόφασης και της προσταγής». Βλ. Γρηγόρης Ανανιάδης, *Ιδέα, Απόφαση, Πολιτική*, ό. π., σ. 47.

⁹ Βλ. Carl Schmitt, *Πολιτική Θεολογία*, μτφρ. Παναγιώτης Κονδύλης, Λεβιάθαν, Αθήνα 1994, σ. 20.

ορισμό της κυριαρχίας, στον οποίο πρωταρχικό ρόλο παίζει η απόφαση¹⁰. Έτσι, ο Schmitt προκρίνει την κατάσταση έκτακτης ανάγκης έναντι της κανονικότητας, καθώς η έκτακτη ανάγκη συγκροτεί την κανονική κατάσταση. Συγκεκριμένα, ο Schmitt αντλώντας από την ανάλυση του Bodin για την κυριαρχία, θα θεωρήσει ως αποφασιστική στιγμή στο έργο του τελευταίου, την ικανότητα να *συμπύσσει σ' ένα απλό είτε-είτε την όλη συζήτηση των σχέσεων μεταξύ ηγεμόνα και νομοκατεστημένων τάξεων, και μάλιστα παραπέμποντας στην περίπτωση ανάγκης*¹¹. Γίνεται εμφανής η τακτική του Schmitt να στηρίζεται στα δίπολα, οικοδομώντας τα επιχειρήματά του πάνω σε ένα δυισμό, ο οποίος υπάρχει σε όλα τα έργα που εξετάζει η παρούσα εργασία. Ακόμη, γίνεται αντιληπτή η κυριαρχία ως η εξουσία να αποφασίσει για την κατάσταση εξαίρεσης¹². Ο Marramao θα περιγράψει την κυριαρχία στο έργο του Schmitt ως «το τέλος κάθε κανονιστικού συστήματος με την διπλή έννοια των συνόρων του και τη γραμμή που το ορίζει»¹³. Δεν γεννά όμως η έκτακτη ανάγκη τον κυρίαρχο καθώς ο τελευταίος, μέσα από την κατάσταση εκτάκτου ανάγκης διαφυλάσσει τη θέση του, αλλά δεν προκύπτει μέσα από αυτήν¹⁴.

¹⁰ ό. π. , σ. 17.

¹¹ ό. π. , σ. 21.

¹² ό. π. , σ. 17.

¹³ Βλ. Giacomo Marramao, «The exile of the Nomos...», ό.π. , σ. 1567.

¹⁴ Βλ. Γρηγόρης Ανανιάδης, *Ιδέα...* , ό.π. , σ. 203.

Μια κριτική του κοινοβουλευτισμού

Μέσα στο ζοφερό περιβάλλον της ηττημένης Γερμανίας μετά τον πόλεμο, η οποία προσπαθούσε να ορθοποδήσει μετά τους ταπεινωτικούς όρους του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και τις προσπάθειες για ανατροπή της δημοκρατίας από το ακροδεξιό περιθώριο και παράλληλα λαμβάνοντας υπόψη του και το παράδειγμα της Ιταλίας με την προσπάθεια του Mussolini για ανατροπή του ιταλικού κοινοβουλίου¹⁵, ο Schmitt γράφει το 1923 το *Die Geistesgeschichtliche Lage des Heutigen Parlamentarismus*¹⁶. Εκεί θα διακρίνει τον κοινοβουλευτισμό της εποχής ως μέθοδο διακυβέρνησης αλλά και ως πολιτικό σύστημα¹⁷. Η επιχειρηματολογία που θα αναπτύξει βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στη διάκριση ενός εξιδανικευμένου πολιτεύματος από την πραγματικότητα ενός ξεπεσμένου και αναχρονιστικού, όπου συγκρίνονται το αγγλικό κοινοβούλιο του 19^{ου} αιώνα και το γερμανικό κοινοβούλιο του 20^{ου}. Είναι σημαντικό να σημειώσουμε πως ο Schmitt διαχωρίζει συνειδητά τον κοινοβουλευτισμό του 19^{ου} αιώνα, τον οποίο θεωρεί ως το πετυχημένο μοντέλο διακυβέρνησης από τον κοινοβουλευτισμό του 20^{ου} τον οποίο θεωρεί παρηκμασμένο και αναχρονιστικό¹⁸.

¹⁵ Για την περιγραφή της ιστορικής κατάστασης κατά την περίοδο που ο Schmitt γράφει το *The Crisis of Parliamentary Democracy* βλ. Gopal Balakrishnan, *The Enemy. An Intellectual Portrait of Carl Schmitt*, Verso, London 2000, σ. 66.

¹⁶ βλ. Carl Schmitt, *The Crisis of Parliamentary Democracy*, μτφρ. Ellen Kennedy, MIT Press, Cambridge 1985. Ο πρωτότυπος τίτλος είναι *Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus*. Ο Balakrishnan πολύ σωστά σημειώνει πως ο αγγλικός τίτλος είναι παραπλανητικός καθώς στον πρωτότυπο δεν υπάρχει η λέξη δημοκρατία, καθώς κάτι τέτοιο θα ακύρωνε όλη την επιχειρηματολογία του Schmitt. βλ. Gopal Balakrishnan, *The Enemy*, ό.π., σ. 278

¹⁷ βλ. Carl Schmitt, *The Crisis...*, ό.π., σ. 3.

¹⁸ Για τη σύγκριση παλαιότερου και σύγχρονου κοινοβουλίου, η Λαβράνου σημειώνει: «Αν παλιότερα η πολιτική οργάνωση και η πολιτική εκπροσώπηση κοινωνικών στρωμάτων ήταν αποκλειστικό προνόμιο ορισμένων κοινωνικών στρωμάτων, με τον εκδημοκρατισμό του πολιτικού συστήματος διεκδικούνται και από τις μέχρι τότε μη προνομιούχες κοινωνικές ομάδες. Το κοινοβούλιο χάνει το χαρακτηριστικό της “αστικής ομοιογένειας”, διότι ανοίγει και για εκείνα τα κόμματα τα οποία δεν εκπροσωπούν αστικά συμφέροντα». Για να καταλήξει πως αυτή είναι «η ρεαλιστική βάση της σμιτικής κριτικής του κοινοβουλευτισμού». βλ. Αλίκη Λαβράνου, «Εισαγωγή», στο Carl Schmitt, *Η Έννοια του Πολιτικού*, σ. 25-26.

Συγκεκριμένα, ο Schmitt παρατηρεί πως «ο κοινοβουλευτισμός είναι ένα ξεπερασμένο σύστημα σκέψης, διότι θεωρ(εί) το διάλογο και το ανοιχτό πνεύμα ως τις βασικές αρχές του κοινοβουλίου; κάτι τέτοιο ίσως να ήταν η οριστική σύλληψη πριν από μερικές γενιές αλλά το κοινοβούλιο σήμερα εδράζεται σε τελείως διαφορετικό θεμέλιο»¹⁹. Η πτώση του κοινοβουλευτισμού συντελείται με την έλευση της μαζικής δημοκρατίας και οι αρχές που κάποτε χαρακτήριζαν ένα πετυχημένο πολίτευμα καθίστανται πλέον αναχρονιστικές. Για να αιτιολογήσει την πτώση του κοινοβουλευτισμού στη σύγχρονή του πραγματικότητα ο Schmitt θα ισχυριστεί πως η δημοκρατία και ο φιλελευθερισμός είναι ασύμβατα πολιτεύματα²⁰. Μάλιστα, πάνω σε αυτή την ένταση ανάμεσα στη δημοκρατία, την οποία θεωρεί «πολιτική» και τον φιλελευθερισμό που θεωρεί «αντιπολιτικό» θα στηριχτεί για να αιτιολογήσει την άνοδο της δημοκρατίας και την πτώση του φιλελευθερισμού²¹.

Ο κοινοβουλευτισμός θα εξακολουθήσει να βρίσκεται στο στόχαστρο του Schmitt και την επόμενη δεκαετία. Σε ένα άρθρο γραμμένο τη δεκαετία του 1930, θα αναπτύξει την έννοια του *ολικού κράτους* θέλοντας να απαντήσει στο Γερμανό νομικό Hans Kelsen²². Επιχειρώντας μια ιστορική αναδρομή του κοινοβουλευτισμού, ο Schmitt θα υποστηρίξει πως το κοινοβούλιο στο αποκορύφωμα της εδραίωσής του

¹⁹ Ο. π. , σ. 2.

²⁰ Ο Richard Wolin θα συνοψίσει ως βασικό επιχείρημα του Schmitt στο *The Crisis ...* «είναι ότι οι φιλελεύθεροι θεσμοί ουσιαστικά ακυρώνουν τη δημοκρατική πολιτική, καθιστώντας αυτές τις δύο πολιτικές προσεγγίσεις θεμελιωδώς ασυμβίβαστες μεταξύ τους». Βλ. Richard Wolin, «Carl Schmitt, political existentialism, and the total state», *Theory and Society*, Τομ. 19, τχ. 4 Αυγ. 1990, σ. 402.

²¹ Ο Schmitt θεωρεί πως ο κοινοβουλευτισμός προϋποθέτει ότι οι πολιτικές συγκρούσεις και οι εντάσεις μπορούν να επιλυθούν με προσφυγή στη συζήτηση και τη διαπραγμάτευση ενώ αντίθετα, γι' αυτόν η πολιτική εμπειρία βασίζεται στην απόφαση. Βλ. Bill Scheuerman, *Is Parliamentarism in Crisis? A Response to Carl Schmitt*, σ. 140.

²² Αναφέρομαι συγκεκριμένα στο κείμενο του Schmitt, *Der Hüter der Verfassung*. Βλ. Carl Schmitt, *The Guardian of the Constitution : Schmitt on Pluralism and the President as the Guardian of the constitution*, trans. Lars Vinx, Cambridge University Press, 2015, σ. 133.

σταμάτησε να είναι ενιαίο και χωρίστηκε κομματικά με αποτέλεσμα να χάσει την ισχύ του. Με το διχασμό του κοινοβουλίου εντοπίζει τη μετατροπή του κράτους σε αυτό-οργάνωση της κοινωνίας. Η αυτό-οργάνωση σηματοδοτεί μια ρήξη με το παρελθόν και την ενότητα του κράτους, ένα παρελθόν που φαίνεται να νοσταλγεί ο Schmitt²³. Όπως ορθά παρατηρεί ο Wolin, για τον Schmitt η δημοκρατία είχε χάσει τη νομιμότητά της ως μορφή διακυβέρνησης του εικοστού αιώνα λόγω της συνεχιζόμενης δύναμης και όχι της κατάργησης των φιλελεύθερων θεσμών²⁴. Η αυξανόμενη δύναμη των φιλελεύθερων θεσμών είχε ως αποτέλεσμα την περαιτέρω διαπλοκή ανάμεσα στο κράτος και την κοινωνία καθιστώντας μη διακριτά πλέον τα όρια ανάμεσα τους. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα ο κλασικός διαχωρισμός να χαθεί και να αντικατασταθεί από το ολικό κράτος²⁵, όπως το χαρακτηρίζει ο Schmitt. Ποια είναι όμως τα χαρακτηριστικά του ολικού κράτους; Κάνοντας μια ιστορική αναδρομή, ο Schmitt θα διακρίνει το απόλυτο κράτος του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα από το ουδέτερο του 19^{ου}, για να υποστηρίξει πως στην τελευταία φάση του ολικού κράτους, κράτος και κοινωνία διαπλέκονται. Για τον Schmitt, στον φιλελευθερισμό τα βασικά δικαιώματα και οι ελευθερίες της αστικής τάξης προϋποθέτουν ένα ουδέτερο κράτος που δεν παρεμβαίνει παρά μόνο για να αποκαταστήσει τις διαταραγμένες συνθήκες του ελεύθερου ανταγωνισμού. Ως συνέπεια, προκάλεσε την εξαφάνιση του διαχωρισμού ανάμεσα στο κράτος και την κοινωνία και οδήγησε το κράτος σε μια μετάλλαξη αυτό-οργάνωσης της κοινωνίας. Το πρόβλημα που δημιουργείται, όπως παρατηρεί ο Schmitt, με την διαπλοκή κράτους

²³ ό.π., σ. 136.

²⁴ Βλ. Richard Wolin, «Carl Schmitt, political existentialism, and the total state», ό.π., σ. 390.

²⁵ Είναι σημαντικό να μην ταυτίσουμε το ολικό κράτος με το ολοκληρωτικό. Ο Ανανιάδης σημειώνει πως «ως ολικό κράτος αντιλαμβάνεται ο Schmitt το μετα-φιλελεύθερο κράτος, τα όρια του οποίου με την «κοινωνία» καθίστανται ασαφή και διευκρινίζει πως το ολικό κράτος είναι κάτι το αναπόφευκτο όσο και εκλογικεύσιμο, το πρόβλημα είναι το ολοκληρωτικό κόμμα», Βλ. Γρηγόρης Ανανιάδης, *Ιδέα...*, σ. 175.

και κοινωνίας προκύπτει από το γεγονός πως η έκλειψη της ανεξάρτητης σφαίρας του κράτους οδηγεί σε ακόμη περισσότερα προβλήματα, καθώς το κράτος κληρονομεί και τα προβλήματα των άλλων αυτόνομων σφαιρών. Η διάκριση ανάμεσα σε ισχυρό και ασθενές ολικό κράτος γίνεται από τον Schmitt, έχοντας ως παραδείγματα αφενός, τα κράτη του 19^{ου} αιώνα και αφετέρου, τη Δημοκρατία της Βαϊμάρης. Όπως σημειώνει η Λαβράνου, «το “ισχυρό κράτος” του Schmitt έχει την ικανότητα παρέμβασης σε όλες τις κοινωνικές περιοχές, καταργεί όμως τη θεσμοποιημένη δυνατότητα διείσδυσης οργανωμένων κοινωνικών συμφερόντων στο κράτος και στο μηχανισμό λήψης των κρατικών-πολιτικών αποφάσεων²⁶». Ως ασθενές, θα χαρακτηρίσει το γερμανικό κράτος της εποχής του, το οποίο είναι «ολοκληρωτικό από αδυναμία και έλλειψη αντίστασης, από ανικανότητα να αντισταθεί στην επίθεση των κομμάτων και των οργανωμένων συμφερόντων²⁷». Ο Schmitt βλέπει στο ολικό κράτος μια ευκαιρία να αντιμετωπιστεί το πλουραλιστικό κράτος. Από την κριτική του στο ασθενές ολικό κράτος της Βαϊμάρης, ο Schmitt περνώντας στο ισχυρό ολικό κράτος, της φασιστικής Ιταλίας θα διακρίνει την ιστορική ευκαιρία να μετατραπούν κοινωνικά και οικονομικά ζητήματα σε κρατικά. Η ουδετερότητα του κράτους κατά τον 19^ο αιώνα καθίσταται πλέον αναχρονιστική και οι δύο αρχές του διαλόγου και της δημοσιότητας, πάνω στις οποίες στηριζόταν ο κοινοβουλευτισμός, καταλήγουν πλέον να είναι κενές νοήματος²⁸. Το μόνο χαρακτηρισμό του κοινοβουλευτισμού ως κρατική μορφή που αποδέχεται ο Schmitt είναι αυτός που τον «περιέχει μια ξεχωριστή σχετικότητα, σύνδεση και ένα

²⁶ Βλ. Αλίκη Λαβράνου, «Εισαγωγή», στο Carl Schmitt, *Η Έννοια του Πολιτικού*, σ. 33.

²⁷ Ο.π. , σ. 31

²⁸ Βλ. Chantal Mouffe, *The Return of the Political*, Verso, Λονδίνο 2005, σ. 107-108.

μείγμα αντιτιθέμενων πολιτικών αρχών και διαρθρωτικών στοιχείων που αντιστοιχούν στα ειδικά συμφέροντα του αστικού κοινοβουλίου»²⁹.

Ως υποκατάστατο στην κοινοβουλευτική δημοκρατία, ο Schmitt θα προτείνει μια δημοψηφισματικού τύπου δημοκρατία, πολίτευμα το οποίο συμβαδίζει με την ιδεατή δημοκρατική ταυτότητα³⁰. Η Λαβράνου θα παρατηρήσει πως «στη διαδικασία της *acclamatio* δεν πρόκειται για την αναζήτηση συγκεκριμένης κατάφασης, αλλά μόνο για μια γενικευμένη συναίνεση η οποία δεν μπορεί να καθορίσει κατά το περιεχόμενό τους τις αποφάσεις που θα παραχθούν στο μέλλον από αυτή»³¹. Ο Schmitt θα εντοπίσει στην ιστορία της δημοκρατίας, μεθόδους για τη διαμόρφωση του λαού, με παράδειγμα την δικτατορία και θα τη συνδέσει με την άμεση δημοκρατία όταν επικυρώνονται από την *acclamatio* του λαού³². Εντάσσει, λοιπόν, τη δικτατορία μέσα στο δημοκρατικό πλαίσιο για να αποκόψει τελείως τη δημοκρατία από τον φιλελευθερισμό. Ο φιλελευθερισμός, για τον Schmitt, ταυτίζεται με τον πλουραλισμό και την ετερογένεια και κατ' επέκταση με τον εκφυλισμό του κράτους. Η κριτική απέναντι στον κοινοβουλευτισμό συνδέεται και έχει ως επακόλουθο και μια ρηξικέλευθη κριτική απέναντι στον φιλελευθερισμό. Την κριτική αυτή θα αναπτύξουμε

²⁹ Βλ. Carl Schmitt, *Constitutional Theory*, Μτφρ. Jeffrey Seitzer, Durham University Press, 2008, σ. 250.

³⁰ ό.π., σ. 109.

³¹ Βλ. Αλίκη Λαβράνου, «Εισαγωγή», στο *Η Έννοια ...*, ό.π, σ. 28.

³² Βλ. Γρηγόρης Ανανάδης, *Ιδέα ...*, ό.π, σ. 161-162.

αμέσως παρακάτω, αναδεικνύοντας την ευρύτερη «σμιτιανή» κριτική στον πλουραλισμό.

Κριτική του πλουραλισμού.

Η κριτική του Schmitt στον κοινοβουλευτισμό μπορεί να ενταχθεί στην ευρύτερη κριτική του στο φιλελευθερισμό. Μια σημαντική διάκριση που κάνει, είναι ο διαχωρισμός ανάμεσα σε δημοκρατία και φιλελευθερισμό, πολιτεύματα τα οποία όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, σε αντίθεση με την επικρατούσα άποψη, θεωρεί εκ διαμέτρου αντίθετα³³. Σύμφωνα με τον Schmitt, ο συνεκτικός χαρακτήρας της δημοκρατίας βασίζεται στην πολιτική ισότητα ενώ ο φιλελευθερισμός σε αφηρημένες ατομικές ελευθερίες³⁴. Το κράτος για να συσταθεί και να διατηρηθεί χρειάζεται ομοιογένεια και ταυτότητα που βασίζονται, στη διάκριση φίλου – εχθρού. Η ομοιογένεια συντελείται με πολιτικά κριτήρια και ενέχει το στοιχείο του αποκλεισμού, με τον Schmitt να υποστηρίζει πως η δημοκρατία συμπεριφέρεται στους ίσους ίσα και στους άνισους άνισα³⁵. Οικειοποιούμενος την ιδέα της γενικής θέλησης του Rousseau

³³ Ο Ανανιάδης παρατηρεί πως η δημοκρατία του Schmitt αναδεικνύεται ως ντεσιζιονιστική, καθώς τη χαρακτηρίζει η ομογενοποίηση και πως «σ' αυτήν ακριβώς τη βάση φιλοτεχνεί ο Schmitt την αντίθεση μεταξύ φιλελευθερισμού και δημοκρατίας, μετατρέποντας τη μεταξύ τους ανεξάλειπτη ένταση σε ασυμβατότητα». Βλ. Γρηγόρης Ανανιάδης, *Ιδέα, Απόφαση, Πολιτική*, Νήσος, Αθήνα 2006, σ. 33.

³⁴ Βλ. Carl Schmitt, *The Crisis of Parliamentary Democracy*, σ. 13. Συμπληρώνοντας, σε ένα μετέπειτα έργο του, στην *Έννοια του Πολιτικού* θα δώσει έναν υπαρξιακό χαρακτήρα στο διαχωρισμό καθώς θα υποστηρίξει πως «η πολιτική ενότητα πρέπει, δεδομένης περιπτώσεως, να απαιτήσει τη θυσία της ζωής. Για τον ατομισμό της φιλελεύθερης σκέψης αυτή η απαίτηση δεν μπορεί κατά κανένα τρόπο να κατορθωθεί και να θεμελιωθεί». Βλ. Carl Schmitt, *Η Έννοια του Πολιτικού*, ό.π., σ. 137.

³⁵ Παραθέτω την ακριβή φράση του Schmitt: « Κάθε πραγματική δημοκρατία βασίζεται στην αρχή ότι όχι μόνο οι ίσοι είναι ισότιμοι αλλά εξίσου ότι οι άνισοι δεν θα αντιμετωπίζονται ισότιμα». Βλ. Carl Schmitt, *The Crisis ...*, ό.π., σ. 9.

την αξιοποιεί ώστε να συγκροτήσει την ομοιογένεια του λαού³⁶. Η δημοκρατία, όπως αναφέρει ο Schmitt στο *The Crisis of Parliamentary Democracy*, πρέπει να νοηθεί ως μια προσπάθεια συγκρότησης ταυτότητας ανάμεσα σε κυβερνώντες και κυβερνωμένους³⁷. Σημαντικό ρόλο στη συγκρότηση ταυτότητας παίζει το στοιχείο του αποκλεισμού, αφού ο Schmitt υποστηρίζει πως για τη επίτευξη της, είναι απαραίτητη, αν χρειαστεί, η εξάλειψη της ετερογένειας. Ενώ αντλεί την έννοια της ομοιογένειας από τον Rousseau, από την άλλη πλευρά, θα απορρίψει τη φιλελεύθερη παράδοση του κοινωνικού συμβολαίου καθώς το θεωρεί ως ένα απλό συμβιβασμό ανάμεσα σε ιδιώτες και το κατατάσσει στη σφαίρα του ιδιωτικού³⁸. Μάλιστα, θα ισχυριστεί πως η έλλειψη πολιτικής ουσίας στη φιλελεύθερη θεωρία αναδεικνύεται από τη δέσμευση του κοινωνικού συμβολαίου στην ιδιωτική σφαίρα³⁹. Προτάσσοντας τις έννοιες της ομοιογένειας και της γενικής βούλησης, ο Schmitt θα δώσει μόνο φαινομενικά την εξουσία στον «λαό» να παράγει ένα εκκοσμικευμένο δίκαιο. Θα ανατρέξει στον Rousseau, για να υποστηρίξει ότι η βούληση του λαού είναι ισοπεδωτική για τα ατομικά δικαιώματα, καθώς τα τελευταία θυσιάζονται στο όνομα της ομοιογένειας του κράτους. Για να προστατεύσει την ακεραιότητα του κράτους, ο Schmitt θα ισχυριστεί

³⁶ Ο Carlo Galli στο δοκίμιο *Η Αμηχανία της Δημοκρατίας* συνοπτικά αναφέρει : « ... ο Carl Schmitt άσκησε δριμεία κριτική στη φιλελεύθερη δημοκρατία διαχωρίζοντας τον φιλελευθερισμό - το σύστημα που βασίζεται στο άτομο, στην κοινοβουλευτική αντιπροσώπευση, στη διακίνηση του Λόγου στην κοινωνία (κοινή γνώμη) , στο κοινοβούλιο (συζήτηση) και στο κράτος(νόμος) - από την ίδια τη δημοκρατία, η ουσία της οποίας είναι η ταυτότητα, η ομοιογένεια και η παρουσία του λαού ... » Βλ. Carlo Galli, *Η Αμηχανία της Δημοκρατίας*, μτφρ. Περικλής Δημητρόπουλος, Πόλις, Αθήνα 2016, σ. 65.

³⁷ Βλ. Bill Scheuerman, “Is Parliamentarism in Crisis? A Response to Carl Schmitt”, *Theory and Society*, Τομ. 24, τχ. 1 Φεβ. 1995, σ. 138.

³⁸ Βλ. Carl Schmitt, “Ethic of State and Pluralistic State”, μτφρ. David Dyzenhaus, στο Chantal Mouffe (επιμ.), *The Challenge of Carl Schmitt*, Verso, Λονδίνο 1999, σ. 207

³⁹ Βλ. Heiner Bielefeldt, “Deconstruction of the “Rule of Law”: Carl Schmitt’s Philosophy of the Political”, *Archives for Philosophy of Law and Social Philosophy*, Τόμ. 82, No. 3 1996, σ. 391

πως η δημοκρατία είναι λαϊκή κυριαρχία και πως αυτή η κυριαρχία προϋποθέτει την ομοιογένεια του λαού .

Ως κίνδυνο που απειλεί να ανατινάξει την ομοιογένεια του κράτους, θεωρεί τον πλουραλισμό. Ο ανταγωνιστής και μεγαλύτερος εχθρός του κράτους είναι η κοινωνία στην πλουραλιστική της διάσταση, καθώς η ύπαρξη μιας πολυμορφίας αξιών υπονομεύει την ενότητα του κράτους. Ο Schmitt σε μια τυπική μομφή εναντίον του πλουραλισμού και κατ' επέκταση του κοινοβουλευτισμού, κατηγορεί τον πλουραλισμό ως αντιθετικό απέναντι στους θεσμούς και ως υπαίτιο για τη μετατροπή του συντάγματος σε ένα ασταθές πεδίο μη λήψης αποφάσεων⁴⁰. Μάλιστα, όπως σημειώνει ο Κεσσόπουλος, «ο Schmitt διατύπωσε την άποψη ότι το φαινόμενο της πλουραλιστικής διάσπασης του Κοινοβουλίου ήταν ευθέως αντισυνταγματικό. Παρ' ότι, δηλαδή, η σταθερή αδυναμία του Reichstag να υπερψηφίζει τα κυβερνητικά νομοσχέδια δεν παραβίαζε κάποια συγκεκριμένη συνταγματική διάταξη, εντούτοις προσέβαλε, κατά τη σμιτιανή θεωρία, το μη θετικοποιημένο πυρήνα του Συντάγματος, εφόσον συντελούσε στη διάρρηξη της πολιτικής ενότητας του λαού»⁴¹. Τα δύο στοιχεία που χαρακτηρίζουν τον κοινοβουλευτισμό, ο διάλογος και το ανοιχτό πνεύμα καθίστανται αναχρονιστικά και απειλούν την κρατική ενότητα για τον Schmitt⁴². Ο Schmitt αναγνωρίζει ως μεγαλύτερο εχθρό του κράτους τον φιλελευθερισμό ωστόσο, παίρνει σοβαρά την αξία της αντιπροσώπευσης, την οποία θεωρεί και ως σημαντικό δημοκρατικό χαρακτηριστικό και την αντιπαραβάλλει στην έννοια της εκπροσώπησης.

⁴⁰ Βλ. Carl Schmitt, *The Guardian of the Constitution : Schmitt on Pluralism and the president as the guardian of the constitution*, μτφρ. Lars Vinx, Cambridge University Press, 2015, σ. 145. Ακόμη, εντοπίζει μια διπλή αντίφαση του πλουραλισμού στο “*Ethic of state and Pluralistic State*”, ό.π., 200-201.

⁴¹ Αλέξανδρος Κεσσόπουλος, *Η Αυτοκτονία του Δήμου*, Ευρασία, Αθήνα 2018, σ. 104.

⁴² Βλ. Carl Schmitt, *The Crisis of Parliamentary Democracy*, ό.π. , σ. 48-49.

Θεωρεί την αντιπροσώπευση ως έννοια πολιτική - έννοια δημοσίου δικαίου, όπου ο κυρίαρχος είναι κατ' ουσίαν ο αντιπρόσωπος του ιδεατού δικαίου ενώ στην εκπροσώπηση-έννοια ιδιωτικού δικαίου, δεν υπάρχει εντεταλμένος άρα και αυτονομία. Για τον Schmitt, στη δημοκρατία μετράει η έννοια της ομοιότητας, στην οποία αποδίδει περιεχομενική σημασία και όχι αριθμητική. Αναγνωρίζει μόνο την πολιτική ισότητα ανάμεσα στο λαό που συντελείται με την πολιτική ομοιογένεια και προκρίνει, όπως έχουμε αναφέρει, όπου καταστεί αναγκαία, την εξάλειψη της ετερογένειας.

Ο φιλελευθερισμός αποτελεί υπαρξιακό κίνδυνο για το κράτος, καθώς στοχεύει σε τελείως διαφορετικό τρόπο διακυβέρνησης από αυτόν που αξιώνει ο Schmitt. Η κυριαρχία αντικαθίσταται από μια εξουσία ισορροπίας δυνάμεων και διάλογο μέσα στο κοινοβούλιο, και ενώ διακρίνει αυτές τις δύο αρχές ως αποτελεσματικές για τη λειτουργία του κοινοβουλίου τον 19^ο αιώνα, θεωρεί πως είναι αναχρονιστικές για τον 20^ο, καθώς η σύγχρονη πολιτική κατάσταση απαιτεί γρήγορες αποφάσεις. Συνεπώς, η έννοια της κυριαρχίας, όπως την αντιλαμβάνεται ο Schmitt, αποκλείει κάθε είδους πλουραλισμό για να συγκροτήσει την έννοια του λαού. Ο λαός παίρνει μορφή μέσα από την απόφαση του κυρίαρχου και ο κυρίαρχος είναι αυτός που κατέχει την τελική πολιτική εξουσία και ορίζεται από την ικανότητα να επιβάλλεται στους άλλους⁴³. Στη σκέψη του Schmitt δεν υπάρχει περιθώριο για διάλογο παρά μόνο για την απόφαση⁴⁴ που θα πραγματώσει την Ιδέα. Στη σφαίρα του ιδεατού το δίκαιο είναι απολύτως αυτοτελές, η βία δεν υπεισέρχεται στην έννοια του δικαίου. Θεωρεί το κράτος ως τον

⁴³ Βλ. Jan Smolenski, «Chantal Mouffe vs. Carl Schmitt : The Political, Democracy, and the Question of Sovereignty», *Hybris* τχ. 6 (2012), σ. 72.

⁴⁴ Για μια κριτική στην έννοια της απόφασης στον Schmitt, ο Bloch σχολιάζει : «η αποφασιοκρατία διαρρηγνύει ανεμπόδιση το δίκαιο και το νόμο, η κατάσταση εκτάκτου ανάγκης γίνεται συνήθεια, η μάσκα του κράτους δικαίου πέφτει ακόμη και αναφορικά με τα νομικά μέσα και συλλογισμούς». Βλ. Ernst Bloch, *Φυσικό Δίκαιο και Ανθρώπινη Αξιοπρέπεια*, μτφρ Θανάσης Γκιούρας, ΚΨΜ, Αθήνα 2015, σ. 233.

θεσμό που καλείται να γεφυρώσει το χάσμα ανάμεσα στο δίκαιο και την πραγματικότητα. Ο Ανανιάδης θα σημειώσει ότι « το χάσμα μεταξύ του *δέοντος είναι* και του *είναι*, μεταξύ ενός ιδεατού, απροϋπόθετου και αυτοτελούς δικαίου και της ιστορικής πραγματικότητας γεφυρώνεται από το κράτος, το οποίο κατ' αυτό τον τρόπο αναδεικνύεται σε γνήσιο Rechtssubject ή υποκείμενο δικαίου⁴⁵». Το κράτος δικαίου αποτελεί το θεσμό που αναλαμβάνει να πραγματώσει το ιδεατό δίκαιο στην πραγματικότητα, δηλαδή να μορφοποιήσει ή να διαμορφώσει την πραγματικότητα κατά τις επιταγές του δικαίου. Για τον Schmitt, το δίκαιο μπορεί να καταστεί σταθμίσσιμο και προσδιορίσιμο αν η θετικοποίηση του ιδεατού δικαίου μπορεί να θεσπιστεί μέσω μια κυρίαρχης απόφασης. Ο Ανανιάδης παρατηρεί ότι ο Schmitt θεωρεί «έργο του κράτους την «πραγμάτωση» ακριβώς του ιδεατού δικαίου, προσδιορίζει δε το προς πραγμάτωσιν δίκαιο ως «φυσικό δίκαιο χωρίς νατουραλισμό⁴⁶». Δεν υπάρχει διαλεκτική στο δίπολο Φίλου/Εχθρού, παρά μόνο γεφύρωμα ενώ από κάτω χάσκει η άβυσσος ή αλλιώς ο εμφύλιος πόλεμος.

Κυριαρχία και δικτατορία.

Χρησιμοποιώντας την ιδέα της ομοιογένειας, θα συνδέσει ο Schmitt τη δημοκρατία με τη δικτατορία και θα απορρίψει τη συμβατότητα δημοκρατίας και φιλελευθερισμού. Ο Kalyvas θα παρατηρήσει ότι στον ορισμό τη κυριαρχίας του Schmitt ως «ιδρυτική δύναμη», ο κυρίαρχος θυμίζει την εικόνα του Νομοθέτη⁴⁷. Η έννοια της κυριαρχίας αποτελεί κομβικό σημείο στη σκέψη του Schmitt, καθώς βασίζεται πάνω σε αυτή για

⁴⁵ Βλ. Γρηγόρης Ανανιάδης, *Ιδέα, Απόφαση, Πολιτική*, ό.π. , σ. 150.

⁴⁶ Ό.π. , σ. 151

⁴⁷ Μια ιδέα που θα αναπτύξουμε στην επόμενη παράγραφο. Βλ. Andreas Kalyvas, «Popular Sovereignty, Democracy, and the Constituent Power», *Constellations* Τόμ. 12, τχ. 2, 2005, σ. 226.

να προσδώσει ένα αποφασιοκρατικό χαρακτήρα στο πολιτικό⁴⁸. Αναζητώντας ιστορικά την πηγή της έννοιας της κυριαρχίας, ο Schmitt εντοπίζει, όπως ήδη σημειώθηκε, τον Bodin ως εισηγητή της και ως τον πρώτο που στράφηκε στην κρίσιμη περίπτωση της έκτακτης ανάγκης⁴⁹.

Η κυριαρχία ως συντακτική δύναμη θα οδηγήσει τον Schmitt στην έννοια της δικτατορίας, την οποία θα προσπαθήσει να ξεκόψει από την αυταρχική παράδοση και να της προσδώσει ένα φαινομενικά δημοκρατικό χαρακτήρα. Στο βιβλίο του *Δικτατορία*,⁵⁰ θα κάνει ένα διαχωρισμό ανάμεσα στην «εντεταλμένη» και την «κυρίαρχη» δικτατορία, στις οποίες θα αποδώσει διαφορετικά χαρακτηριστικά. Ως προς τη διάκριση των δύο ειδών δικτατοριών που κάνει ο Schmitt, ο Ανανιάδης θα παρατηρήσει πως στην εντεταλμένη δικτατορία «αναστέλλεται η ισχύς μιας συνταγματικής τάξεως, όπως προβλέπεται από την ίδια την εν λόγω τάξη, ως εξαιρετικό μέτρο για την προάσπιση της από μια συγκεκριμένη απειλή»⁵¹ ενώ στην περίπτωση της κυρίαρχης «μια κατεστημένη συνταγματική τάξη καταργείται προκειμένου να θεσπιστεί μια νέα τάξη»⁵². Στην περίπτωση της κυρίαρχης δικτατορίας, την ιδέα της οποίας ο Schmitt αναπτύσσει, η νομιμοποίηση αντλείται από τον «λαό», «ο οποίος ως κάτοχος μιας πηγαίας *rounoir constituant*, δεν περιορίζεται από κανένα

⁴⁸ Όπως σημειώνει ο Ανανιάδης «η διχοτομία μεταξύ φίλου και εχθρού που ορίζει το πολιτικό στο σμιτιανό σχήμα αποκτά την πολεμική της αναγκαιότητα μόνο υπό την προϋπόθεση ενός καθαρού φορέα της απόφασης και της προσταγής». Βλ. Γρηγόρης Ανανιάδης, *Ιδέα, Απόφαση, Πολιτική*, ό.π., σ. 47.

⁴⁹ Βλ. Carl Schmitt, *Πολιτική Θεολογία*, μτφρ. Παναγιώτης Κονδύλης, Λεβιάθαν, Αθήνα 1994, σ. 20.

⁵⁰ Βλ. Carl Schmitt, *Dictatorship*, μτφρ Michael Hoelzl, Graham Ward, Polity Press, 2013.

⁵¹ Ο Ανανιάδης στη συνέχεια διευκρινίζει πως «το γεγονός, ωστόσο, ότι η κυρίαρχη δικτατορία συγκροτείται εντελώς έξω από τη συνταγματική τάξη που καταλύει δεν την ανάγει αποκλειστικώς σε ζήτημα συσχετισμών δύναμης και επιβολής που δεν επιδέχεται καμία δικαϊκή κατηγοριοποίηση». Βλ. Γρηγόρης Ανανιάδης, *Ιδέα, Απόφαση, Πολιτική*, σ. 26

⁵² Ο.π.

υφιστάμενο συνταγματικό πλαίσιο»⁵³. Σκοπός της *κυρίαρχης δικτατορίας*⁵⁴ είναι η δημιουργία μιας κατάστασης, η οποία να ευνοεί ένα σύνταγμα το οποίο να είναι αποδεκτό ως το μόνο πραγματικό, και ενεργεί στο όνομα της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας και για λογαριασμό των υποκειμένων της. Από την οπτική της κυρίαρχης δικτατορίας, ολόκληρη η υπάρχουσα τάξη είναι μια κατάσταση που η δικτατορία θα επιλύσει μέσα από τις δικές της πράξεις.⁵⁵

Αντίθετα, η εντεταλμένη δικτατορία δεν θεσπίζει ένα νέο δίκαιο αλλά είναι επιφορτισμένη με την προάσπιση του υπάρχοντος⁵⁶ και ο Schmitt την αντλεί απευθείας από τη ρωμαϊκή παράδοση⁵⁷. Ο Keane αναφέρει πως η εντεταλμένη δικτατορία δηλώνει τον εαυτό της φίλο της καθιερωμένης συνταγματικής τάξης και σκοπός της οποίας είναι να καταπολεμήσει μια κρίση και να αποκαταστήσει τις κανονικές συνθήκες⁵⁸. Με το τέλος της κατάστασης έκτακτης ανάγκης, η εντεταλμένη δικτατορία αποσύρεται καθώς η θητεία της περιορίζεται μόνο στη διάρκεια της κρίσης⁵⁹.

⁵³ Ο.π.

⁵⁴ Ο Balakrishnan θα σχολιάσει πως η έννοια της κυρίαρχης δικτατορίας στον Schmitt, αποτελεί έναν υβριδικό συνδυασμό των όρων της λαϊκής κυριαρχίας και της δικτατορίας του προλεταριάτου, προσπαθώντας να σκιαγραφήσει την πιθανή μετάβαση από τον πρώτο στο δεύτερο. Βλ. Gopal Balakrishnan, *The Enemy*, ό.π. , σ. 36.

⁵⁵ Βλ. Carl Schmitt, *Dictatorship*, μτφρ Michael Hoelzl, Graham Ward ,Polity Press,2013,σ. 119

⁵⁶ Την έννοια της εντεταλμένης δικτατορίας ο Schmitt την αντλεί από τον Bodin, για να προσθέσει μετά την έννοια της κυρίαρχης δικτατορίας. Βλ. Carl Schmitt, *Dictatorship*, ό.π. , σ. 25.

⁵⁷ Βλ. Andrew Arato, «Political Theology and Populism», *Social Research*, Τομ. 80, τχ. 1, Political Theology?, (Άνοιξη 2003), σ. 144.

⁵⁸ Βλ. John Keane, «Dictatorship and the Decline of Parliament», ό.π. , σ. 31.

⁵⁹ Ο.π.

Η έννοια της κυρίαρχης δικτατορίας είναι αυτή που θα αναπτύξει ο Schmitt, καθώς αυτή απευθύνεται προς τη συντακτική εξουσία, η οποία δε μπορεί να εξαλειφθεί από οποιαδήποτε αντίθετη δομή⁶⁰. Για να κατανοήσουμε το πέρασμα από την έννοια της κυρίαρχης δικτατορίας στη συντακτική εξουσία ως θεμέλιο της νομιμοποίησης του κράτους, θα ανατρέξουμε στο έργο του Schmitt *Δικτατορία*, στο οποίο υποστηρίζει πως μια εξουσία που βασίζεται στο Σύνταγμα δεν μπορεί να είναι ανώτερη από τη συντακτική εξουσία, επειδή η τελευταία, που ελέγχει τόσο την ένωση όσο και την διάκριση των εξουσιών, είναι το δικό της θεμέλιο. Επομένως, όλες οι συντεταγμένες δυνάμεις αντιτίθενται στην συντακτική εξουσία, η οποία θέτει τα θεμέλια του συντάγματος. Αυτή η συστατική δύναμη είναι κατ'αρχήν απεριόριστη και μπορεί να κάνει τα πάντα, επειδή δεν υπόκειται στο σύνταγμα και παρέχει τη βάση για το ίδιο το Σύνταγμα⁶¹.

Αντιπροσώπευση και ομοιογένεια.

Στο βιβλίο *Constitutional Theory*⁶², όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, ο Schmitt επιχειρεί να κάνει μια ιστορική αναδρομή του κοινοβουλευτισμού. Αρχικά, διακρίνει πως η βασική διαφορά που διακρίνει τις κρατικές μορφές βασίζεται σε δύο αντιτιθέμενες πολιτικές αρχές, τις οποίες κατονομάζει *ταυτότητα και αντιπροσώπευση*⁶³

⁶⁰ Βλ. Carl Schmitt, *Dictatorship*, μτφρ Michael Hoelzl, Graham Ward, Polity Press, 2013, σ. 121.

⁶¹ Ο. π.

⁶² Βλ. Carl Schmitt, *Constitutional Theory*, Μτφρ. Jeffrey Seitzer, Durham University Press, 2008. Ο τίτλος του πρωτότυπου είναι *Verfassungslehre* και κυκλοφόρησε αρχικά το 1928. Στα αγγλικά μεταφράστηκε μόλις το 2008.

⁶³ Βλ. Ο.π., σ. 239.

και δίχως τις οποίες είναι αδύνατη η πολιτική. Δίνοντας έναν ορισμό του κράτους ως καθεστώς μιας πολιτικής ένωσης⁶⁴ θεωρεί πως δε μπορεί να υπάρξει κράτος δίχως την αποφασιστική διαπλοκή των δύο παραπάνω εννοιών. Ενδιαφέρον εδώ παρουσιάζει η παρατήρηση του Traverso για το Schmitt στο πιο πρόσφατο έργο του *Η Επανάσταση*, όπου ο Traverso «υπογραμμίζει την αμφισημία της έννοιας του “λαού” στη νεότερη συνταγματική θεωρία : ενώ ο «επίσημα οργανωμένος», δηλαδή διαμορφωμένος και καθορισμένος από το νόμο, κυρίαρχος λαός είναι ένα πλάσμα δικαίου που υπάρχει μόνο μέσω αξιωματούχων που ενεργούν επ’ ονόματί του, ο πραγματικός λαός, αυτός που το δίκαιο τον αγνοεί αλλά αυτόν που εννοεί συνήθως η κοινή γλώσσα, αποτελείται ακριβώς από εκείνους που δεν κυβερνούν, εκείνους που, αποκλεισμένοι από την εξουσία, μπορούν μόνο «να εκφράζουν συμφωνία ή διαφωνία» ή να «επευφημούν»⁶⁵.

Εξετάζοντας την έννοια της αντιπροσώπευσης, ο Schmitt θα την περιγράψει ως υπαρξιακή και όχι κανονιστική⁶⁶ και θα υποστηρίζει πως η αντιπροσώπευση⁶⁷ υφίσταται μόνο στη δημόσια σφαίρα αντιδιαστέλλοντας την με την εκπροσώπηση που υπάρχει στην ιδιωτική⁶⁸. Κατ’ αυτόν τον τρόπο, καθιστά το κοινοβούλιο ανεπαρκές, αφού δημιουργήθηκε ως μηχανισμός εξισορρόπησης απέναντι στη μοναρχία για να αντιπροσωπεύει το λαό, ενώ στη σύγχρονη δημοκρατία το κοινοβούλιο μέσα από τους

⁶⁴ Ο.π.

⁶⁵ Enzo Traverso, *Επανάσταση*, Μτφρ. Νίκος Κούρκουλος, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2023.

⁶⁶ Και θα συνεχίσει λέγοντας πως η αντιπροσώπευση κάνει το αόρατο ορατό. Ο. π. , σ. 243

⁶⁷ Ο Ανανιάδης παρατηρεί ότι ο Schmitt «σε αντιδιαστολή προς την εκπροσώπηση επί μέρους συμφερόντων, η αντιπροσώπευση αφορά το όλον-εκείνο που αντιπροσωπεύεται σε κάθε περίπτωση είναι αυτή καθαυτή η ‘πολιτική ενότητα’-, και συνιστά ως εκ τούτου το ανυπέβλητο ‘όριο’ της δημοκρατικής ταυτότητας». ⁶⁷ Βλ. . Γρηγόρης Ανανιάδης, *Ιδέα, Απόφαση, Πολιτική*, ό.π., σ. 206.

⁶⁸ Ο. π. , σ. 242.

κομματικούς μηχανισμούς εξυπηρετεί ατομικά και όχι κρατικά συμφέροντα, ενώ, οι συζητήσεις διεξάγονται συνήθως πίσω από κλειστές πόρτες και έτσι χάνεται η ανοιχτότητα της δημοκρατίας, ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του κοινοβουλευτισμού του 19^{ου} αιώνα. Ποιες είναι όμως οι προϋποθέσεις για μια επιτυχή αντιπροσώπευση του λαού κατά τον Schmitt και ποιός ο σκοπός που εξυπηρετεί;

Η αντιπροσώπευση μπορεί να επιτύχει πολιτική ενότητα στο σύνολό που αντιπροσωπεύει, καθώς ασκεί εξουσία μόνο στο σώμα που αυτή διέπει⁶⁹. Κάτι τέτοιο, σύμφωνα με τον Duncan Kelly, αποτελεί προϊόν της υπόθεσης του Schmitt πως η αντιπροσώπευση ανήκει στη σφαίρα του πολιτικού και είναι συνεπώς, υπαρξιακή⁷⁰. Όπως αναφέρθηκε ήδη, ο Schmitt διακρίνει τη δημοκρατία από το φιλελευθερισμό στην προσπάθειά του να διαχωρίσει τις αρχές της δημοκρατίας από ατομικά δικαιώματα και συμφέροντα, τα οποία αποτελούν κατακτήσεις του φιλελευθερισμού. Αντιλαμβάνεται τη δημοκρατία ως έκφραση μιας κλειστής συλλογικής θέλησης και την απογυμνώνει από την παράδοση του φιλελευθερισμού, θεωρώντας πως οι αρχές του τελευταίου ανήκουν στη σφαίρα του απολιτικού εν αντιθέσει με τις δημοκρατικές αρχές οι οποίες είναι πολιτικές⁷¹. Ως αποτέλεσμα, ο Schmitt φιλοτεχνεί ακόμη ένα δίπολο ανάμεσα στην ισότητα και την ελευθερία, προκρίνοντας την ισότητα ως συγκροτητική δημοκρατική αρχή⁷² και όχι μόνο αυτό, αλλά επιτίθεται στο φιλελευθερισμό υποστηρίζοντας πως «η τυπική όσο και επιφανειακή “ισότητα των

⁶⁹ Βλ. Duncan Kelly, «Carl Schmitt's Political Theory of Representation», *Journal of the History of Ideas*, Τομ. 65, τχ. 1, Ιαν. 2004, σ. 121.

⁷⁰ Ο.π.

⁷¹ Heiner Bielefeldt, Deconstruction of the “Rule of Law”: Carl Schmitt's Philosophy of the Political, *Archives for Philosophy of Law and Social Philosophy*, Τόμ. 82, Νο. 3 1996, σ. 394.

⁷² Ο.π.

προσώπων ως προσώπων” που πρεσβεύει ο φιλελευθερισμός είναι εμπόδιο στην επίτευξη της δημοκρατικής ισότητας η οποία μπορεί να είναι μόνον ουσιαστική και συγκεκριμένη, δηλαδή πολιτική»⁷³. Η ισότητα επιτυγχάνεται, για τον Schmitt, βασιζόμενη στην ομοιογένεια και έτσι γίνεται αντιληπτό, πως η δημοκρατία για το Γερμανό νομικό έχει περιεχομενικό και όχι αριθμητικό χαρακτήρα⁷⁴.

Η ομοιογένεια, για τον Schmitt, γίνεται αντιληπτή ως διαφορά, δηλαδή ως συνεκτικό στοιχείο της κοινότητας που τη διαφοροποιεί από τους άλλους ανθρώπους⁷⁵. Έτσι, επιτυγχάνεται η πολιτική ταυτότητα του λαού, αλλά ο Schmitt θα κάνει ένα βήμα παραπέρα και θα υποστηρίξει πως η ταυτότητα επιτυγχάνεται αν χρειαστεί, και με την εξάλειψη τη ετερογένειας⁷⁶. Θα διευκρινίσει πως η ομοιογένεια δεν χρειάζεται απαραίτητα να καθορίζεται από εθνικά ή φυλετικά κριτήρια και πως η ουσία της ισότητας μπορεί να διαφέρει ανάλογα με τη δημοκρατία και το ιστορικό πλαίσιο⁷⁷. Στη δεύτερη εισαγωγή του βιβλίου *The Crisis of Parliamentary Democracy*, ο Schmitt θα αγνοήσει τα φιλελεύθερα στοιχεία στο έργο του Rousseau για να εστιάσει στην έννοια της γενικής βούλησης, στην οποία καταδεικνύεται ότι πραγματικό κράτος υφίσταται μόνον όταν ο λαός είναι τόσο ομοιογενής ώστε να υπάρχει ομοφωνία⁷⁸. Για

⁷³ Βλ. . Γρηγόρης Ανασιάδης, *Ιδέα, Απόφαση, Πολιτική*, ό.π., σ. 33.

⁷⁴ Ο Σούρλας αναφέρει ότι «η ομοιομορφία ή ομοιογένεια είναι ακριβώς η μορφή της ισότητας που εξασφαλίζει την ενότητα αρχόντων και αρχομένων, πυρήνα της δημοκρατίας, ακόμη και στην περίπτωση που, όπως σε ένα ολοκληρωτικό κράτος, ο ηγέτης υπερέχει συντριπτικά απέναντι στους πολίτες...». Βλ. Παύλος Σούρλας, *Δημοκρατία και Αυτονομία*, Πόλις, Αθήνα 2017, σ. 403.

⁷⁵ Ο. π. , σ. 395.

⁷⁶ Βλ. . Bill Scheuerman, «Is Parliamentarism in Crisis? ...», *Theory and Society* , Τομ. 24, τχ. 1 Φεβ. 1995, ό.π. , σ. 140.

⁷⁷ Βλ. Duncan Kelly, «Carl Schmitt's Political Theory of Representation», ό.π. , σ. 122.

⁷⁸ Βλ. Carl Schmitt, *The Crisis of Parliamentary Democracy*, ό.π, σ. 13.

τον Schmitt, στη δημοκρατία υπάρχει μόνο η ισότητα των ίσων και η βούληση εκείνων που ανήκουν στους ίσους⁷⁹.

Η αντίφαση ανάμεσα στο φιλελεύθερο ατομικισμό και τη δημοκρατική ομοιογένεια κατά στον Schmitt δεν αμβλύνεται⁸⁰. Μάλιστα, ο Schmitt στην *Έννοια του Πολιτικού* θα σημειώσει: «το ερώτημα όμως είναι αν από την καθαρή και συνεπή έννοια του ατομικιστικού φιλελευθερισμού μπορεί να αναπτύξει κανείς μια ειδικώς πολιτική ιδέα. Το ερώτημα αυτό πρέπει να απαντηθεί αρνητικά».⁸¹ Θεωρώντας, όπως ήδη αναφέρθηκε, τον πλουραλισμό καταστροφικό για τη σύσταση του κράτους, ο Schmitt «μειώνει τα κριτήρια της ομοιογένειας στο ελάχιστο : ομοιογένεια είναι πλέον μόνο η απλή επιβεβαίωση του ανήκειν σε μια πολιτική ενότητα, στο έθνος»⁸². Για τη δημοκρατία του Schmitt, ισότητα σημαίνει πολιτική ομοιογένεια, καθώς αντιλαμβάνεται τη δημοκρατία ως έκφραση μιας κλειστής συλλογικής θέλησης⁸³ και είναι σημαντικό να διευκρινιστεί πως η ομοιογένεια συνίσταται στο να διαφοροποιηθεί μια συγκεκριμένη ενότητα λαού από τον υπόλοιπο κόσμο, δηλαδή η ομοιογένεια συντελεί στη δημιουργία της πολιτικής ταυτότητας⁸⁴. Με λίγα λόγια, στη διαστρεβλωμένη αφήγηση του Schmitt για την ιστορία της δημοκρατίας, η δημοκρατία είναι μια προσπάθεια δημιουργίας ταυτότητας ανάμεσα σε κυβερνώντες και κυβερνωμένους και η οποία στηρίζεται σε μια συγκεκριμένη ομοιογένεια, όπως είδαμε

⁷⁹ Ο.π. , σ. 16.

⁸⁰ Ο.π. , σ. 17.

⁸¹ Βλ. Carl Schmitt, *Η Έννοια του Πολιτικού*, ό.π. , σ. 136.

⁸² Βλ. Αλίκη Λαβράνου, «Εισαγωγή», στο Carl Schmitt, *Η Έννοια του Πολιτικού*, σ. 27.

⁸³ Βλ. Heiner Bielefeldt, «Deconstruction of the “Rule of Law”», ό.π. , σ. 394-395.

⁸⁴ Ο.π. , σ. 395.

και στο πρώτο κεφάλαιο⁸⁵. Αποτελεί μια αντίδραση του Schmitt απέναντι στη φιλελεύθερη δημοκρατία, χαρακτηρίζοντας όλον το «λαό» , τον οποίο καθιστούσε άρτιο και ομοιογενή ο αποκλεισμός του «ξένου» και του εσωτερικού «εχθρού»⁸⁶.

Chantal Mouffe: Πολιτική και Πολιτικό

Το έργο της Chantal Mouffe, σε αντίθεση με εκείνο του Carl Schmitt συνιστά μια προσπάθεια για την ανανέωση της αριστερής θεωρίας. Κάτι τέτοιο δεν την απέτρεψε όμως από το να μελετήσει και στη συνέχεια να αξιοποιήσει κάποιες θέσεις από το έργο του Schmitt⁸⁷ στην προσπάθεια της να ασκήσει κριτική στον φιλελευθερισμό⁸⁸. Στην προσπάθειά της να οικοδομήσει μια θεωρία ριζοσπαστικής

⁸⁵ Βλ. Bill Scheuerman, «Is Parliamentarism in Crisis?», ό.π. , σ. 138.

⁸⁶ Βλ. Carlo Galli, *Η Αμηχανία της Δημοκρατίας*, ό.π. , σ. 65.

⁸⁷ Θα μπορούσαμε να πούμε με κάποια επιφύλαξη πως κάτι τέτοιο αποτελεί και τακτική του ίδιου του Schmitt καθώς επιστράτευε πλήθος αριστερών στοχαστών προς επίρρωση των επιχειρημάτων του αλλά και μελετώντας τους για να αναπτύξει τις θέσεις του.

⁸⁸ Συγκεκριμένα, εξηγεί: «... χρησιμοποιώ την κριτική που άσκησε στον φιλελεύθερο ατομικισμό και τον ορθολογισμό για να εισηγηθώ μία νέα ερμηνεία της φιλελεύθερης δημοκρατικής πολιτικής, αντί να την απορρίπτω όπως κάνει ο Schmitt». Βλ. Chantal Mouffe, *Επί του Πολιτικού*, σ. 22.

δημοκρατίας θα δανειστεί από τον Schmitt την κριτική που εκείνος άσκησε στον φιλελευθερισμό, για να την επικαιροποιήσει μέσα από το έργο της, ενώ θα απορρίψει τα συμπεράσματα στα οποία κατέληξε ο Γερμανός νομικός⁸⁹.

Για να γίνει κατανοητό το ενδιαφέρον που επιδεικνύει η Mouffe για την κριτική του Schmitt στον φιλελευθερισμό και την περαιτέρω οικειοποίηση ορισμένων θέσεων του, θα πρέπει αρχικά να ανατρέξουμε σε μια σημαντική διάκριση που κυριαρχεί στο έργο της. Πρόκειται για τη διάκριση ανάμεσα στην πολιτική και το πολιτικό, με τη Mouffe να επεξηγεί: «με τον όρο το “πολιτικό” εννοώ τη διάσταση του ανταγωνισμού, την οποία θεωρώ συστατική της ανθρώπινης κοινωνίας, ενώ με την “πολιτική” εννοώ το σύνολο των πρακτικών και των θεσμών μέσω των οποίων δημιουργείται μία τάξη και οργανώνεται η ανθρώπινη συνύπαρξη στο περιβάλλον της συγκρουσιακότητας που διαμορφώνει το πολιτικό⁹⁰». Για τη Mouffe, το πολιτικό είναι η αδυνατότητα μιας ολοκληρωτικά αρμονικής κοινωνίας⁹¹. Η διάκριση αυτή θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε τον κεντρικό ρόλο που διαδραματίζει ο ανταγωνισμός και η σύγκρουση στο έργο της και την προσπάθεια της να εξαγάγει τις θετικές επιπτώσεις που παρέχουν για τη δημοκρατία⁹². Ο Κιουπκιολής επισημαίνει πως «η Mouffe ανάγει την ουσία του

⁸⁹ Σε μια ενδιαφέρουσα συνέντευξή της, η Mouffe διευκρινίζει ότι ο Schmitt είναι ο αγαπημένος της αντίπαλος καθώς εκκινεί από κάποιες προϋποθέσεις που μοιράζεται με τον Schmitt αλλά στην πορεία παίρνει αντίθετη κατεύθυνση. Βλ. Lynn Worsham και Gary A. Olson, «Rethinking Political Community: Chantal Mouffe’s Liberal Socialism», *JAC*, Τομ. 19, τχ. 2 (1999), σ. 172.

⁹⁰ Βλ. Chantal Mouffe, *Επί του Πολιτικού*, μτφρ. Αλεξ. Κιουπκιολής, Εκκρεμές, Αθήνα 2010, σ. 16. Επίσης, στο *Δημοκρατικό Παράδοξο* διαχωρίζει το «πολιτικό» ως διάσταση του ανταγωνισμού που είναι έμφυτος στις ανθρώπινες σχέσεις, ενώ η «πολιτική» συνίσταται στην εξημέρωση των παθών στην προσπάθεια να εξουδετερώσει τον δυνητικό ανταγωνισμό που υπάρχει στις ανθρώπινες σχέσεις. Βλ. Chantal Mouffe, *The Democratic Paradox*, σ. 101.

⁹¹ Βλ. Lynn Worsham και Gary A. Olson, «Rethinking Political ...» ό.π. , σ. 171.

⁹² Βλ. Ricardo Camargo, «Rethinking the Political A Genealogy of the “Antagonism” in Carl Schmitt through the Lens of Laclau-Mouffe-Zizek», *The New Centennial Review*, Τομ. 13, τχ. 1, Peace and War: From the Question of Memory to the New Forms of Global War (Άνοιξη 2013), σ. 173.

πολιτικού στη διάσταση του ανταγωνισμού, της εξουσίας και της σύγκρουσης. Αρνείται μια εναλλακτική ερμηνεία της πολιτικής ως πεδίου ελευθερίας και διαβούλευσης⁹³». Μία πρώτη διαφορά που μπορούμε να σημειώσουμε πάνω στην προσέγγιση του πολιτικού, είναι πως ο συγκρουσιακός χαρακτήρας της πολιτικής στον Schmitt εκλαμβάνεται ως καταστροφή του εχθρού, ενώ στην Mouffe ως κινητήρια μηχανή για συνεχή αγώνα⁹⁴. Η διάκριση ανάμεσα στους δύο στοχαστές είναι θεμελιώδης καθώς, στον Schmitt η καταστροφή του εχθρού έχει υπαρξιακό χαρακτήρα και συνεπάγεται τη φυσική εξάλειψη του εχθρού, ενώ στην Mouffe η σύγκρουση εκλαμβάνεται μέσα στα πλαίσια της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας.

Σε αντίθεση με τον Schmitt, η κυριαρχία δεν είναι ζήτημα που εντοπίζεται στο έργο της Mouffe. Όπως είδαμε στον Schmitt, η κυριαρχία εδράζεται στην απόφαση του κυρίαρχου, ενώ η Mouffe αντιλαμβάνεται το πολιτικό ως μια αρένα που αντιμαχόμενα κοινωνικά υποκείμενα διεκδικούν την ηγεμονία. Αν η κυριαρχία ορίζεται ως η εξουσία που ξεπερνά την έννομη τάξη, ακόμη και τη δημιουργεί, παρόμοια η ηγεμονία είναι μια σχέση εξουσίας που δημιουργεί ένα παρεμβατικό δίκτυο που είναι συγκροτητικό για την πολιτική και κοινωνική τάξη⁹⁵. Σε αντίθεση με τον Schmitt, η Mouffe θεωρητικοποιεί μόνο τον αγώνα μέσα σε ένα θεσμικό πλαίσιο⁹⁶ και ο αγώνας αυτός δεν μπορεί να δημιουργήσει μία νέα κυριαρχία. Αυτό που μοιράζεται με τον Schmitt δεν

⁹³ Και εφιστά την προσοχή καθώς «ένα τέτοιο διάβημα συνιστά στην πραγματικότητα μια προσπάθεια αποπολιτικοποίησης του πολιτικού...» Βλ. Αλέξανδρος Κιουπκιολής, *Για τα Κοινά τη Ελευθερίας, Εξάρχεια*, Αθήνα 2014, σ. 108.

⁹⁴ Βλ. Jan Smolenski, Chantal Mouffe vs. Carl Schmitt, *ό.π.*, σ. 72.

⁹⁵ *Ο.π.*, σ. 74.

⁹⁶ *Ο.π.*, σ. 75.

είναι η έννοια της κυριαρχίας αλλά ένα minimum πολιτικής ομοιογένειας⁹⁷, υποστηρίζοντας πως πάντα θα υπάρχει στην κοινωνία κάποια μορφή αποκλεισμού⁹⁸, ωστόσο σε αντίθεση με τον Schmitt, θεωρεί ότι πρέπει να κάνουμε τις μορφές του αποκλεισμού όσο το δυνατό λιγότερες.⁹⁹ Η ομοιογένεια, απαραίτητο συστατικό στοιχείο για τα δημοκρατία του Schmitt, χρειάζεται, επίσης, στη Mouffe για να αποκλείσει τις αντιδημοκρατικές τάσεις μέσα στο κράτος¹⁰⁰. Συνεπώς, βλέπουμε να οριοθετεί τη ριζοσπαστική δημοκρατία που αντιπαραβάλλει, δίχως ταυτόχρονα να έχει αξιώσεις ανατροπής της υπάρχουσας κατάστασης αλλά μόνο βελτίωσής της.

Σε αντίθεση με την άποψη του Schmitt για την ομοιογένεια και τις καταστροφικές επιπτώσεις ενός κοινωνικού και κρατικού πλουραλισμού, η Mouffe ακολουθώντας την προσέγγιση του Claude Lefort για το πολιτικό, θα αναπτύξει μια θεωρία στην οποία ο πλουραλισμός θα αναλάβει το ρόλο της ανανέωσης της δημοκρατίας. Ακόμη, η Mouffe, διατηρεί αποστάσεις από τον Schmitt, καθώς δε θεωρεί το φιλελευθερισμό, ως τον κύριο αντίπαλο της δημοκρατίας αλλά όπως σημειώνει η ίδια: «αν υπάρχει ένα δίδαγμα που θα πρέπει να αντλήσουμε από την αποτυχία του κομμουνισμού είναι ότι ο δημοκρατικός αγώνας δεν θα πρέπει να νοείται

⁹⁷ Για τη διαφορά της έννοιας της ομοιογένειας ανάμεσα στους δύο βλ. Chantal Mouffe, *The Return ...*, σ. 129.

⁹⁸ Βλ. . Ricardo Camargo, «Rethinking the Political A Genealogy ...», σ. 176. Για τον κίνδυνο που περιέχει η έννοια του αποκλεισμού πρβλ. Matthias Fritsch, “Antagonism and Democratic Citizenship (Schmitt, Mouffe, Derrida)”, *Research in Phenomenology*, Τομ. 38 (2008), σ. 178.

⁹⁹ Και συνεχίζει λέγοντας πως αυτό είναι και η ριζοσπαστική δημοκρατική κατανόηση της πολιτικότητας, ότι δεν πρόκειται να συνειδητοποιήσουμε μια πλήρη κοινωνία χωρίς αποκλεισμούς. Βλ. Lynn Worsham και Gary A. Olson, «Rethinking Political ...», σ. 185-186.

¹⁰⁰ Βλ. Radhika Desai, «Fetishizing Phantoms, Carl Schmitt, Chantal Mouffe, and the “Political”», στο Abigail Bakan και Eleanor Macdonald, *Critical Political Studies*, McGill-Queen's University Press, 2003, σ. 403.

με όρους φίλου/εχθρού και ότι η φιλελεύθερη δημοκρατία δεν είναι ο εχθρός που πρέπει να καταστραφεί¹⁰¹». Αυτή η ανεξάλειπτη ένταση ανάμεσα στη δημοκρατία και το φιλελευθερισμό , σύμφωνα με τη Mouffe , έχει θετικό πρόσημο. Στο έργο της *Δημοκρατικό Παράδοξο* διευκρινίζει ότι «αναμφίβολα υπάρχει αντίθεση ανάμεσα στη φιλελεύθερη “γραμματική” της ισότητας, η οποία προϋποθέτει την καθολικότητα και την αναφορά στην “ανθρωπότητα”, και την πρακτική της δημοκρατικής ισότητας, που απαιτεί την πολιτική στιγμή της διάκρισης μεταξύ του “εμείς και αυτοί”. Ωστόσο, νομίζω ότι ο Schmitt κάνει λάθος που παρουσιάζει αυτή τη σύγκρουση ως καταστροφή¹⁰²». Θα πρέπει να εξετάσουμε αν η υπό όρους οικειοποίηση της κριτικής του Schmitt απέναντι στο φιλελευθερισμό από τη Mouffe , μπορεί να σταθεί μεμονωμένα και να υποστηρίξει το εγχείρημά της για ενίσχυση της δημοκρατίας ή αν αντιθέτως, κάνει διάτρητο το θεωρητικό της οικοδόμημα, καθώς η υπαρξιακού χαρακτήρα διάκριση φίλου/εχθρού στον Schmitt, δε μπορεί να ενταχθεί σε κανένα σύγχρονο δημοκρατικό πλαίσιο όσο και να προσπαθεί η Mouffe να περιγράψει ένα συγκρουσιακό θεσμικό πλαίσιο. Για τον Schmitt, ο φιλελευθερισμός έχει άμεση σύνδεση με τον πλουραλισμό και αποτελεί κίνδυνο για το Πολιτικό εν αντιθέσει με την Mouffe. Εν τέλει, η επιλεκτική υιοθέτηση ορισμένων προβληματικών του Schmitt

¹⁰¹ Και συνεχίζει διευκρινίζοντας: «αν θεωρήσουμε ότι η “ελευθερία και η ισότητα για όλους” είναι οι “ηθικοπολιτικές” αρχές της φιλελεύθερης δημοκρατίας (ό,τι ο Μοντεσκιέ ονόμαζε “τα πάθη που διέπουν ένα καθεστώς”), είναι σαφές ότι το πρόβλημα με τις κοινωνίες μας δεν εντοπίζεται στα ιδεώδη που διακηρύσσουν αλλά στο γεγονός ότι αυτά δεν γίνονται πράξη. Συνεπώς, καθήκον της Αριστεράς δεν είναι να τα αποκηρύξει, με το επιχείρημα ότι είναι απατηλά, ένα προπέτασμα καπνού που συγκαλύπτει την καπιταλιστική κυριαρχία, αλλά να αγωνιστεί για την πραγματική τους εφαρμογή». Βλ. Σαντάλ Μουφ, *Επί του Πολιτικού*, ό.π. , σ. 42.

¹⁰² Εδώ εντοπίζει η Mouffe τη συνεισφορά του Schmitt στην κριτική του φιλελευθερισμού, σημειώνοντας «σε αντίθεση με εκείνους που πιστεύουν σε μια απαραίτητη αρμονία μεταξύ φιλελευθερισμού και δημοκρατίας, ο Schmitt μας κάνει να δούμε πώς συγκρούονται και τους κινδύνους που μπορεί να επιφέρει η κυριαρχία της φιλελεύθερης λογικής στην άσκηση της δημοκρατίας». Βλ Chantal Mouffe. *The Democratic Paradox*, ό. π. , σ. 44.

μπορούν να ενισχύσουν τα επιχειρήματα της Mouffe ή μπορούν να οδηγήσουν σε επικίνδυνες ατραπούς;

Από τη διαίρεση στον πλουραλισμό.

Η Mouffe επιχειρεί να συνδράμει στην ανανέωση της πολιτικής θεωρίας αντλώντας στοιχεία από διάφορους στοχαστές, πολλές φορές ετερόκλητων θεωριών. Αν και το σημαντικότερο βιβλίο της, που άνοιξε μια μεγάλη συζήτηση πάνω στα μεταμαρξιστικά ρεύματα, υπήρξε το *Ηγεμονία και Σοσιαλιστική Στρατηγική*, το οποίο συνέγραψε μαζί με τον Ernesto Laclau, στην παρούσα εργασία θα μας απασχολήσουν κυρίως τα βιβλία *Επί του πολιτικού*, *Η επιστροφή του πολιτικού* και το *Δημοκρατικό παράδοξο*, καθώς σε αυτά αναπτύσσει την έννοια της αγωνιστικότητας δανειζόμενη στοιχεία από του έργο του Schmitt. Στα επόμενα κεφάλαια θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε αυτά τα στοιχεία.

Το έργο της Mouffe εντάσσεται σε μια παράδοση όπου η έννοια του πολιτικού διαρθρώνεται γύρω από την αντίθεση αγώνα/σύγκρουση/διαίρεση έναντι της συνεργασίας/διαβούλευσης/ενοποίησης¹⁰³. Η έννοια των παθών, η οποία αντλείται από το μακιαβελικό έργο, παίζει κρίσιμο ρόλο στην σκέψη της Mouffe. Στην εισαγωγή ήδη του *Επί του πολιτικού* αναφέρει: «το λάθος του φιλελεύθερου ορθολογισμού είναι ότι αγνοεί τη συναισθηματική διάσταση που κινητοποιούν οι συλλογικές ταυτίσεις και ότι φαντάζεται πως αυτά τα δήθεν αρχαϊκά “πάθη” θα εξαφανιστούν αναπόφευκτα με τη διάδοση του ατομικισμού και την πρόοδο της ορθολογικότητας¹⁰⁴». Για να ξεδιπλώσουμε το μίτο της σκέψης της Mouffe και πώς συναντά τον Schmitt, θα εξετάσουμε την έννοια των παθών και πώς αυτή χρησιμοποιείται στο έργο του Μακιαβέλι. Έπειτα θα περάσουμε στην έννοια της συγκρουσιακής συναίνεσης,

¹⁰³ Αλέξανδρος Κιουπκιολής, *Το Πολιτικό*, Έρμα, ό.π., σ. 21.

¹⁰⁴ Βλ. Σαντάλ Μουφ, *Επί του Πολιτικού*, μτφρ. Α. Κιουπκιολή, Εκκρεμές, Αθήνα 2010, σ. 12.

θέλοντας να δείξουμε τη σύνδεσή της με την ερμηνεία του Lefort πάνω στην έννοια του διχασμού του Μακιαβέλι. Σε μεγάλο βαθμό η Mouffe οικειοποιείται την ανάγνωση του Lefort και θεωρητικοποιεί την έννοια της διαίρεσης σε μια προσπάθεια να αναπτύξει μια σύγχρονη προσέγγιση πάνω στην κοινοβουλευτική δημοκρατία. Για το Lefort, όπως παρατηρεί ο Κιουπκιολής, «το πολιτικό έγκειται στα καθοδηγητικά σχήματα της θέσπισης της κοινωνίας. Αυτά μορφοποιούν και καθιστούν κατανοητό τον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο συναρθρώνονται μεταξύ τους οι διαφορετικές διαστάσεις και οι σχέσεις ανάμεσα σε κοινωνικές ομάδες, τάξεις, άτομα, πεποιθήσεις, πρακτικές και αναπαραστάσεις¹⁰⁵». Από τον Lefort, θα αντλήσει η Mouffe, ακόμη, την εξάλειψη των δεικτών της βεβαιότητας μετά τη «δημοκρατική επανάσταση» .

Ξεκινώντας από τη μακιαβελική αντίληψη για τα πάθη, παρατηρούμε πως αυτή είναι αρκετά ριζοσπαστική καθώς ξεφεύγει από τα όρια της νομιμότητας. Ο Μακιαβέλλι θα πρωτοτυπήσει υποστηρίζοντας ότι τα πάθη διέπουν τις λαϊκές επιθυμίες, μια ιδέα που δε συναντάται συνήθως σε θεωρητικούς. Δε γίνεται διαχωρισμός ανάμεσα σε καλά και κακά πάθη, τίθενται συνεχώς απλά ως πάθη. Μπορούν να γίνουν κατανοητά μέσα από την έννοια της λαϊκής επιθυμίας, η οποία κινητοποιεί τους ανθρώπους και όπως έχουμε ήδη αναφέρει, διαμορφώνουν τους νόμους και θεμελιώνουν την ελευθερία, καθώς «όχι μόνο η ρεπουμπλικανική ελευθερία θεμελιώνεται σε μια επιθυμία και όχι σε μια ορθολογική απόφαση, αλλά και οι εχθροί της ελευθερίας εμφορούνται κι εκείνοι από επιθυμίες, οι οποίες όμως δεν καταδικάζονται για την ανορθολογική τους φύση αλλά για το περιεχόμενό τους, το οποίο κρίνεται άμεσα εχθρικό προς την ελευθερία»¹⁰⁶. Τα υποκείμενα, ευγενείς και

¹⁰⁵ Αλ. Κιουπκιολής, *Το Πολιτικό*, ό.π. , σ. 28.

¹⁰⁶ Σωτήρης Σιαμανδούρας, *Νικολό Μακιαβέλι : Αμηχανία και Μηχανική*, Εξάρχεια, Αθήνα 2015, σ. 98.

πληβείοι, μπορεί να είναι ασαφή αλλά έχουν κοινωνική θέση, συνεπώς και ένα ταξικό πρόσημο. Η σύγκρουση ανάμεσά τους μπορεί να είναι ευεργετική για τη ρεπούμπλικα, όπως «ήταν η περίπτωση με το ρωμαϊκό λαό που, όσο η Δημοκρατία (ρεπούμπλικα) κρατήθηκε αδιάφθορη, ποτέ δεν υπηρέτησε ταπεινά ούτε και ποτέ κυβέρνησε αλαζονικά»¹⁰⁷.

Η Mouffe με τη σειρά της αξιοποιεί αυτό το σχήμα για να τονώσει την πλουραλιστική δημοκρατία, αφού διακρίνει την τάση για εξαφάνιση του πολιτικού στοιχείου στις σύγχρονες δημοκρατίες. Η Mouffe αντλεί από μια σειρά στοχαστών ετερογενών μεταξύ τους που εκτείνονται από τον Schmitt ως τον Wittgenstein για να αναπτύξει τα επιχειρήματά της. Στην παρούσα εργασία θα σταθούμε στην αξιοποίηση του πρώτου. Εντοπίζοντας την εξάλειψη του πολιτικού ανταγωνισμού μέσα από τα μη διακριτά, πλέον, όρια Αριστεράς-Δεξιάς, θεωρεί επιτακτικό το να αναγνωρίσουμε τη σύγκρουση ως καθοριστική στις σύγχρονες δημοκρατίες. Στο *Δημοκρατικό παράδοξο* (τίτλος που θυμίζει έντονα το έργο του Lefort) υποστηρίζει πως είναι χαρακτηριστικό μιας σύγχρονης δημοκρατίας η αναγνώριση και νομιμοποίηση της διαμάχης. Μια λειτουργική δημοκρατία, λέει η Mouffe, καλεί σε διαμάχη τις διάφορες πολιτικές θέσεις και αυτό απαιτεί μια αληθινή δημόσια συζήτηση για να εξετασθούν οι εναλλακτικές λύσεις. Η συναίνεση (*consensus* στο πρωτότυπο) είναι αναγκαία αλλά θα πρέπει να συνοδεύεται από διαφωνίες¹⁰⁸. Καθώς η συναίνεση είναι αναγκαία για τους θεσμούς που συγκροτούν τη δημοκρατία, υπάρχει πάντα διαφωνία πάνω στον τρόπο που η κοινωνική δικαιοσύνη θα εφαρμοστεί σε αυτούς τους θεσμούς. Ο κίνδυνος μπορεί να μην ελλοχεύει μόνο σε μια ιδέα της αρμονίας που απορρίπτει τις

¹⁰⁷ Μακιαβέλι, *Έργα*, Τόμος Ι, Μτφρ Παναγιώτης Κονδύλης, Κάλβος 1984, σ. 380.

¹⁰⁸ Βλ. Chantal Mouffe, *The Democratic Paradox*, Verso, London 2005, σ. 113.

διαφορές και μπορεί να οδηγήσει, όπως μας έχει δείξει η ιστορία, σε ολοκληρωτισμούς αλλά επίσης, όπως αναφέρει η Mouffe, «όταν τα πολιτικά σύνορα γίνονται θολά, η δυναμική της πολιτικής παρεμποδίζεται και έτσι, οι πολιτικές ταυτότητες δε μπορούν να συγκροτηθούν»¹⁰⁹.

Η Mouffe προκρίνει, λοιπόν, έναν πολιτικό ανταγωνισμό χρησιμοποιώντας μάλιστα τον όρο της αγωνιστικότητας, τον οποίο και καθιέρωσε μαζί με τον Ernesto Laclau, για να αναδείξει την πλουραλιστική δημοκρατία. Θεωρεί προβληματικό σε μια δημοκρατία όταν τα πολιτικά σύνορα γίνονται ασαφή καθώς, η δυναμική της πολιτικής περιορίζεται και η συγκρότηση διακριτών πολιτικών ταυτοτήτων παρεμποδίζεται¹¹⁰. Ο Κιουπκιολής αναγνωρίζει ως αρετή για τη θεωρία περί αγωνιστικής δημοκρατίας της Mouffe, το ότι «(η αγωνιστική δημοκρατία) υποστηρίζει και αναβαθμίζει την ίση ελευθερία στην κοινωνική ζωή διευκολύνοντας την αμφισβήτηση και την ανατροπή σχέσεων ανισότητας, καταπίεσης και αδικίας, και αφήνοντας μεγαλύτερα περιθώρια για την ανάδυση νέων ταυτοτήτων και πολιτικών οριζόντων που διεκδικούν τα κοινωνικά τους δικαιώματα»¹¹¹. Στη συνέχεια, θα αναπτύξουμε την έννοια της αγωνιστικότητας, αξιολογώντας τη ως τον καταστατικό πυρήνα της θεωρίας της.

Όπως υποστηρίζει η Mouffe, το πολιτικό για εκείνη είναι ένας χώρος σύγκρουσης και ανταγωνισμού, αλλά «αν θέλουμε να αναγνωρίσουμε, από τη μία, τη μονιμότητα της ανταγωνιστικής διάστασης της σύγκρουσης και να δεχθούμε, από την άλλη, τη δυνατότητα εξημέρωσής της, πρέπει να συλλάβουμε έναν τρίτο τύπο σχέσης.

¹⁰⁹ Ό.π., σ. 114.

¹¹⁰ Chantal Mouffe, *The Democratic Paradox*, ό.π., σ. 114.

¹¹¹ Βλ. Αλέξανδρος Κιουπκιολής, *Πολιτικό. Σύγχρονοι Στοχασμοί*, Έρμα, Αθήνα 2021, σ. 84.

Αυτός είναι ο τύπος σχέσης που έχω προτείνει να ονομάσουμε *αγωνισμό*»¹¹². Η μετατόπιση που κάνει από το τον ανταγωνισμό στον αγωνισμό μετατρέπει τον εχθρό σε αντίπαλο. Στον αγωνιστικό πλουραλισμό, η Mouffe λέει, πως κύριος σκοπός των δημοκρατικών πολιτικών δεν είναι η εξάλειψη των παθών από τη δημόσια σφαίρα αλλά η κινητοποίηση αυτών σε δημοκρατικά σχέδια¹¹³. Είναι εμφανής η οικειοποίηση της ερμηνείας του Lefort¹¹⁴, αλλά εκεί που ο τελευταίος αναφέρεται σε υπέρβαση των παθών, η Mouffe παρεκκλίνει μιλώντας για εξημέρωση τους. Ο Κιουπκιολής στο *Πολιτικό* σημειώνει ότι η Mouffe στην πολιτική θεωρία της «στρέφει τις πρακτικές προτεραιότητες σε μια ορισμένη κατεύθυνση: υπαγορεύει το συμπέρασμα ότι ‘το κεντρικό ζήτημα’ για τη δημοκρατική πολιτική είναι το πώς θα εξημερώσει τη σύγκρουση με τρόπους που συμβαδίζουν με μια πλουραλιστική τάξη πραγμάτων¹¹⁵». Πριν φτάσουμε όμως στην κριτική πάνω στο ζήτημα των παθών, θα περάσουμε από τον αγωνισμό στη συγκρουσιακή συναίνεση, η οποία αποτελεί ένα συμβολικό χώρο ανάμεσα σε αντιπάλους που θεωρούνται «νόμιμοι εχθροί»¹¹⁶.

Η Mouffe τοποθετεί σε ένα εξευγενισμένο περιβάλλον την πολιτική αντιπαράθεση που οι αντίπαλοι, αν και μπορεί να μάχονται άγρια μεταξύ τους, συμβολικά κυρίως θα λέγαμε, ακολουθούν ένα γενικό σύνολο κανόνων. Ισορροπώντας

¹¹² Σαντάλ Μουφ, *Επί του Πολιτικού*, ό.π. , σ. 28.

¹¹³ Chantal Mouffe, *The Democratic Paradox*, ό.π. , σ. 103.

¹¹⁴ Ο Γάλλος στοχαστής Miguel Abensour στο βιβλίο του *Η Δημοκρατία Ενάντια στο Κράτος* παραθέτει την ερμηνεία του Lefort και την επεξηγεί : « {...η δημοκρατία βρίσκει το πιο δραστικό ελατήριό της ακριβώς στην αμφισβήτηση ή στις διεκδικήσεις εκείνων που αποκλείονται από τα ευεργετήματά της}. Αυτό σημαίνει ότι, εάν και εφόσον παραμένει πιστή στην “άγρια ουσία” της, η δημοκρατία δεν είναι ούτε εξημερωμένη ούτε εξημερώσιμη, δεν θα μπορούσε να είναι, αντιστέκεται στην εξημέρωση». Βλ. Miguel Abensour, *Η Δημοκρατία Ενάντια στο Κράτος* , μτφρ. Βίκυ Ιακώβου, Στάσει Εκπίπτοντες, Αθήνα 2019, σ. 295.

¹¹⁵ Βλ. Αλέξανδρος Κιουπκιολής, *Πολιτικό. Σύγχρονοι Στοχασμοί*, Έρμα, Αθήνα 2021, σ. 93.

¹¹⁶ Chantal Mouffe, *Επί του Πολιτικού*, ό.π. , σ. 65.

ανάμεσα στον Gramsci και το Lefort, θα υποστηρίξει πως η αγωνιστική διαμάχη «επιδιώκει ένα βαθύ μετασχηματισμό των κατεστημένων σχέσεων εξουσίας και την εγκαθίδρυση μιας νέας ηγεμονίας»¹¹⁷. Η Mouffe θέλοντας να εξισορροπήσει τον ατομικισμό του φιλελευθερισμού, θα στραφεί πάλι στον Φλωρεντίνο, και πιο συγκεκριμένα στην ερμηνεία του Σκίνερ για να αναδείξει τις αρετές της πολιτικής συμμετοχής. Ο Σκίνερ, σημειώνει, πως για το Μακιαβέλι αν κάποιος ασκεί πολιτική αρετή και υπηρετεί το κοινό καλό, το κάνει για να μπορεί να εξασφαλίζει ένα βαθμό προσωπικής ελευθερίας που του επιτρέπει να κυνηγήσει τους προσωπικούς στόχους του¹¹⁸. Για τη Mouffe, η ανάπτυξη αυτής της άποψης είναι σημαντική στην προσπάθειά της να ισορροπήσει το φιλελεύθερο ατομικισμό των προσωπικών ελευθεριών με το ρεπουμπλικανισμό του Μακιαβέλι, καθώς κάποιος κερδίζει προσωπική ελευθερία συμμετέχοντας στην εξυγίανση του πολιτεύματος.

Βέβαια, μέσα σε ένα καλπάζοντα οικονομικό νεοφιλελευθερισμό της εποχής μας, παραμένει ερωτηματικό αν μπορούμε να εφαρμόσουμε τέτοιου είδους πρακτικές καθώς τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια έκλειψη του πολιτικού. Οι πολίτες εστιάζουν στα προσωπικά προβλήματα και πολλές φορές έχει ως αντίκτυπο την αποστασιοποίηση από τη δημόσια σφαίρα. Η νέα μορφή ατομικότητας, στην οποία προσβλέπει η Mouffe, πρέπει να οικοδομηθεί πάνω στο γεγονός πως τα νεωτερικά υποκείμενα διαθέτουν πολλές ταυτότητες και δε συγκροτούνται σε έναν αποκλειστικά πολιτικό χώρο. Ο πλουραλισμός, λοιπόν, πηγάζει και από τη διαίρεση των διάφορων κοινωνικών ταυτοτήτων του καθενός. Η Mouffe αντλεί από το Μακιαβέλι, αρχικά, στοιχεία για να αντιμετωπίσει τις αρνητικές επιπτώσεις του φιλελεύθερου

¹¹⁷ Ο. π.

¹¹⁸ Chantal Mouffe, *The Return of the Political*, Verso, 2005, σ. 20.

ατομικισμού¹¹⁹ ενώ στη συνέχεια θα οικειοποιηθεί σε μεγάλο βαθμό την κριτική του Schmitt στο φιλελευθερισμό.

Στο δίλημμα που αναπτύσσει η Mouffe στο υποκεφάλαιο *Αριστοτέλης ή Μακιαβέλι* στο βιβλίο της *Η επιστροφή του πολιτικού* παίρνει θέση υπέρ του Φλωρεντίνου, ο οποίος διαχωρίζει την ηθική από την πολιτική και τοποθετεί στο επίκεντρο τη σύγκρουση ως διατήρηση της ελευθερίας. Η πρωτοτυπία του Μακιαβέλι, τον διαχωρίζει όχι μόνο από την προηγούμενη δυτική παράδοση αλλά και από τους επόμενους στοχαστές καθώς κανείς δεν αποστασιοποιήθηκε από την ιδέα της αρμονίας και της ενότητας, νήμα που θα πιάσει ο Lefort κατά τον 20^ο αιώνα. Ο Abensour θα παρατηρήσει ότι «στα χνάρια του Μακιαβέλι τον οποίο επανερμηνεύει στο βιβλίο του *Η διεργασία του έργου Μακιαβέλι (Le Travail de l'oeuvre Machiavel, 1971)*, ο Lefort υποστηρίζει ότι κάθε ανθρώπινη Πόλη διαρρυθμίζεται, οικοδομείται με αφετηρία μια πρωτογενή διαίρεση την οποία φανερώνει με τον καλύτερο τρόπο η διαίρεση της επιθυμίας, εκείνης των μεγάλων να διατάζουν και να καταπιέζουν και εκείνης του λαού να μην τον διατάζουν ούτε να τον καταπιέζουν – η επιθυμία ελευθερίας¹²⁰».

Αυτό που αξιοποιεί εν τέλει από το Μακιαβέλι η Mouffe είναι ο διαχωρισμός ιδιωτικού-δημόσιου, προς υπεράσπιση του πλουραλισμού. Όπως σημειώνει στο βιβλίο της *Η Επιστροφή του Πολιτικού* αυτό απαιτεί να αντιλαμβανόμαστε την πολιτειότητα με δημοκρατικό τρόπο, δηλαδή χωρίς να αποποιούμαστε την ατομική ελευθερία. Ένα τέτοιο καθήκον είναι δυνατό μόνο εάν προσπαθήσουμε να αντιληφθούμε την ελευθερία όχι σαν την υπεράσπιση των ατομικών δικαιωμάτων ενάντια στο κράτος, φροντίζοντας

¹¹⁹ Chantal Mouffe, *The Return of the Political*, Verso, 2005, σ. 20

¹²⁰ Miguel Abensour, *Η Δημοκρατία Ενάντια στο Κράτος*, μτφρ. Βίκυ Ιακώβου, Στάσει Εκπίπτοντες, Αθήνα 2019, ό.π., σ. 295.

να μην θυσιάζουμε το άτομο στον πολίτη¹²¹. Αναφέρει χαρακτηριστικά πως πρέπει να θεματοποιήσουμε την ελευθερία όχι απλά ως υπεράσπιση των ατομικών δικαιωμάτων από το κράτος, ενώ ταυτόχρονα χωρίς να θυσιάζουμε το άτομο στον πολίτη¹²². Προτείνει, λοιπόν, η Mouffe να συνδυάσουμε την άμυνα του πλουραλισμού με τη συλλογική συμμετοχή στη δημόσια σφαίρα όπου η ελευθερία ασφαλίζεται μέσα από την έκθεση των συγκρούσεων και των διαχωρισμών. Αφού εξετάσαμε την αξιοποίηση του Μακιαβέλι στο έργο της Mouffe, ας περάσουμε στην οικειοποίηση της κριτικής του φιλελευθερισμού από τη Mouffe και περαιτέρω ανάπτυξή της στην έννοια της αγωνιστικότητας.

Πλουραλισμός εναντίον φιλελευθερισμού

Τον διαχωρισμό που εισάγει ο Schmitt ανάμεσα στη δημοκρατία και τον φιλελευθερισμό, για να ταχθεί υπέρ της πρώτης, τον οικειοποιείται η Mouffe αλλά αυτή τη φορά, ως διάκριση ανάμεσα στον πλουραλισμό, τον οποίο ο Schmitt θεωρεί εχθρικό απέναντι στην δημοκρατία, και το φιλελευθερισμό. Η επιστράτευση ενός αμφιλεγόμενου στοχαστή από τη Mouffe, την βοηθά να αξιοποιήσει «το επιχείρημα του Schmitt σχετικά με την αντίφαση που περιέχει η ιδέα της πλουραλιστικής δημοκρατίας και να αναδείξει τους περιορισμούς τόσο των θεωρητικών της διαβουλευτικής δημοκρατίας όσο και της πολιτικής του λεγόμενου ριζοσπαστικού κέντρου¹²³». Μοιράζεται με τον Schmitt τη δυσπιστία απέναντι στον ορθολογισμό και

¹²¹ Ό.π. σ. 36.

¹²² Ό.π.

¹²³ Βλ. Chantal Mouffe, *The Democratic Paradox*, Verso, Λονδίνο, 2005, ό.π., σ. 14.

ασκεί κριτική στον τελευταίο, καθώς τον θεωρεί αντιπολιτικό¹²⁴. Η κριτική της λαμβάνει δύο μορφές και στοχεύει από τη μία πλευρά τη φιλελεύθερη παραδοχή ότι στην πολιτική οι άνθρωποι κινούνται με βάση τα συμφέροντά τους και από την άλλη, αυτή που υποστηρίζει πως οι άνθρωποι επιλέγουν με βάση τη λογική, καθώς και οι δύο αποκλείουν την έννοια του πάθους, το οποίο η Mouffe θεωρεί πως κινητοποιεί τους ανθρώπους στο να πράξουν πολιτικά.

Ακολουθώντας τον Schmitt, η Mouffe αναγνωρίζει την αντίφαση που ανέδειξε ο πρώτος ανάμεσα στο φιλελευθερισμό και τη δημοκρατία, αλλά θεωρεί πως η διαφορετική ερμηνεία της έννοιας της ισότητας από το φιλελευθερισμό και τη δημοκρατική παράδοση δεν οδηγεί στην καταστροφή του πολιτεύματος αλλά σε έναν τόπο έντασης¹²⁵ που μπορεί να είναι ευεργετικός για τη δημοκρατία. Το ιδιωτικό και το δημόσιο, είναι δύο διαφορετικές σφαίρες αλλά λειτουργούν συμπληρωματικά για να λειτουργήσει η δημοκρατία, καθώς διαπλέκονται τα ατομικά συμφέροντα με τα οικουμενικά ιδεώδη.

Ο κοινοβουλευτισμός, για τον Schmitt, αποτελεί απειλή για την επίτευξη πολιτικής ομοιογένειας, συνεπώς είναι κίνδυνος για τη δημοκρατία. Η Mouffe, αντιθέτως, οδηγείται μέσα από την κριτική του φιλελευθερισμού στην υπεράσπιση του πλουραλισμού. Θεωρεί πως στη δημοκρατική πολιτική υπάρχει έδαφος για πλουραλισμό και ατομική ελευθερία, καθώς η ταυτότητα ανάμεσα σε κυβερνώντες και κυβερνωμένους δεν είναι αρκετή για να εγγυηθεί τα ανθρώπινα δικαιώματα. Η ιδέα του λαού ως ομοιογενούς ολότητας μπορεί να οδηγήσει τη λαϊκή κυριαρχία σε

¹²⁴ Βλ. Lynn Worsham και Gary A. Olson, «Rethinking Political ...», σ. 194 και Chantal Mouffe, *The Return...*, ό.π., σ. 124.

¹²⁵ Βλ. Jan Smolenski, «Chantal Mouffe vs. Carl Schmitt», ό.π., σ. 70.

τυραννία αλλά κάτι τέτοιο αποτρέπεται χάρη στις αξίες του πολιτικού φιλελευθερισμού¹²⁶. Το πρόβλημα του φιλελευθερισμού που αναγνωρίζει η Mouffe έγκειται στην ύπαρξη ενός πλουραλισμού δίχως ανταγωνισμό, καθώς υποστηρίζει πως μέσα από τον ανταγωνισμό με τον άλλο συγκροτείται η ταυτότητα του «εμείς» σε αντίθεση με των «αυτούς»¹²⁷ και έτσι αναγνωρίζει πως ο ανταγωνισμός είναι καταστατικό στοιχείο της κοινωνίας.

Η Mouffe αν και αποδέχεται την κριτική του Schmitt στον φιλελευθερισμό, κυρίως στον ορθολογισμό και τον ατομικισμό, αναγνωρίζει τη συνεισφορά του φιλελευθερισμού στη δημοκρατία¹²⁸. Ο πλουραλισμός αποτελεί προσφορά του φιλελευθερισμού στη δημοκρατική παράδοση και μπορεί να συνεισφέρει στην ενίσχυση μιας ριζοσπαστικής δημοκρατίας αν κανείς αντιληφθεί τους περιορισμούς του και δεχτεί την αδυνατότητα ολικού ελέγχου και τελικής αρμονίας της κοινωνίας¹²⁹. Η έλλειψη αρμονίας ως ευεργετικής στην πολιτική συγκρότηση του κράτους αποτελεί ένα κοινό νήμα ανάμεσα σε στοχαστές όπως ο Machiavelli και ο Lefort,¹³⁰ και στο έργο της Mouffe, αναπτύσσεται στην ανταγωνιστική διάσταση όπου τα κοινωνικά υποκείμενα μάχονται για την εδραίωση των απόψεών τους.

¹²⁶ Βλ. Chantal Mouffe, *The Return of the Political*, ό.π., σ. 122.

¹²⁷ Ό.π., σ. 127.

¹²⁸ Ό.π., σ. 123.

¹²⁹ Ό.π., σ. 124.

¹³⁰ Παραθέτω τον Abensour, ο οποίος εντοπίζει το νήμα ανάμεσα σε Lefort και Μακιαβέλι σημειώνοντας: «(σύμφωνα με τον Lefort) η διαίρεση αυτή των διαθέσεων κυοφορείται στα σπλάχνα της ανθρώπινης Πόλης, και μάλιστα παραπέμπει σε μια αρχέγονη διαίρεση του κοινωνικού, σαν κάθε φανέρωση του κοινωνικού να ήταν άρρηκτα συνυφασμένη με μια έκθεση στη διαίρεση. Επιπλέον, εντελώς αντίστροφα από την κλασική γνώμη, ο Μακιαβέλι καθιστά τη διχόνοια, την εσωτερική διχοστασία -την πάλη ανάμεσα στη σύγκλητο και τους πληβείους στη Ρώμη - το λίκνο και την πηγή της ρωμαϊκής ελευθερίας». Βλ. Miguel Abensour, *Η Δημοκρατία Ενάντια στο Κράτος*, ό.π., σ. 295.

Για μια θεωρία της αγωνιστικότητας

Η έννοια του ανταγωνισμού φίλου-εχθρού είναι αυτή που συγκροτεί το πολιτικό στη θεωρία του Schmitt. Κατά πόσο μπορεί να αξιοποιηθεί όμως στην ανανέωση μιας σύγχρονης ριζοσπαστικής δημοκρατίας; Η Mouffe αντικαθιστώντας τον ανταγωνισμό στην πολιτική διαμάχη εισάγει την έννοια του αγωνισμού, και διαχωρίζει τις δύο έννοιες υποστηρίζοντας ότι μια σημαντική θέση για την υποστήριξη του αγωνιστικού πλουραλισμού είναι ότι, πέρα από το να θέτει σε κίνδυνο τη δημοκρατία, η αγωνιστική αντιπαράθεση είναι στην πραγματικότητα η ίδια η προϋπόθεση ύπαρξής της.¹³¹ Στη σημαντική αυτή μετατόπιση όμως που πραγματοποιεί η Mouffe στην έννοια του ανταγωνισμού, όπως είδαμε παραπάνω, εξαλείφει τον υπαρξιακό χαρακτήρα του εχθρού που διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στη θεωρία του Schmitt¹³² για να την αντικαταστήσει με αυτή του αντιπάλου. Για την κατανόηση του «αγωνισμού», θα χρειαστεί πρώτα να αναφερθούμε στη σχέση Φίλου/Εχθρού στο έργο του Schmitt για να προχωρήσουμε συνέχεια στην αντικατάσταση της έννοια του εχθρού από εκείνη του αντιπάλου στη θεωρία της Mouffe.

Πώς ορίζει όμως ο Schmitt τον Εχθρό; Και υπάρχει κάποια δυνατότητα γεφύρωσης του χάσματος ανάμεσα στον Φίλο και τον Εχθρό; Στην *Έννοια του Πολιτικού* ο Schmitt θα διευκρινίσει «πως Εχθρός δεν είναι λοιπόν ο ανταγωνιστής ή ο αντίπαλος γενικά και θα ορίσει πως Εχθρός είναι μόνο μια, τουλάχιστον ενδεχομένως, δηλαδή κατά πραγματική

¹³¹ Βλ. Chantal Mouffe, *The Democratic Paradox*, ό.π. σ. 103.

¹³² Συγκεκριμένα ο Schmitt σημειώνει: «Οι έννοιες Φίλος και Εχθρός πρέπει να λαμβάνονται με το συγκεκριμένο, υπαρξιακό τους νόημα, όχι ως μεταφορές ή σύμβολα Δεν είναι κανονιστικές και καθαρά “πνευματικές” αντιθέσεις». Βλ. Carl Schmitt, *Η Έννοια του πολιτικού*, ό.π., σ. 63.

δυνατότητα, μαχόμενη ολότητα ανθρώπων η οποία βρίσκεται αντιμέτωπη με μια άλλη ακριβώς τέτοια ολότητα.. Εχθρός είναι μόνο ο δημόσιος Εχθρός, διότι καθετί το οποίο αναφέρεται σε μια τέτοια ολότητα ανθρώπων, ιδίως σε έναν ολόκληρο λαό, γίνεται έτσι δημόσιο¹³³». Ο Schmitt, βασιζόμενος στα δίπολα για να οικοδομήσει τη θεωρία του, δε διακρίνει κάποια διαμεσολάβηση ανάμεσα στα αντιτιθέμενα μέρη και θεωρεί τον πόλεμο ως φυσική συνέπεια της εχθρότητας¹³⁴. Ο ανταγωνιστικός χαρακτήρας που ουσιαστικά συγκροτεί το πολιτικό θα υιοθετηθεί από την Mouffe στη συνέχεια αλλά με διαφορετικό σκοπό.

Για να αποφύγει την υπαρξιακή διάσταση του ανταγωνισμού ως καταστροφή του εχθρού, όπως αναπτύσσεται στον Schmitt, η Mouffe θα ισχυριστεί πως ο αγώνας ανάμεσα σε αντιπάλους είναι αγώνας για να δημιουργηθεί μια διαφορετική ηγεμονία και η διαφορά σε σχέση με την έννοια του εχθρού είναι ο σεβασμός απέναντι στο δικαίωμα του αντιπάλου να υπερασπιστεί την άποψη του¹³⁵. Η σύγκρουση παραμένει μέσα στα πλαίσια της φιλελεύθερης δημοκρατικής μορφής καθώς με την αλλαγή του εχθρού σε αντίπαλο η Mouffe υποστηρίζει πως η τυπική οικοδόμηση του πολιτικού σώζεται αλλά ο τελικός ορίζοντας της σμιτιανής κατανόησης του πολιτικού, η πιθανότητα θανάτου, ο πραγματικός αγώνας για τη ζωή και το θάνατο, αποτρέπεται¹³⁶. Στο βιβλίο της *Επί του Πολιτικού* θα διευκρινίσει πως *το συγκρουσιακό μοντέλο των αντιπάλων θα πρέπει να εκληφθεί ως μια καταστατική δομή της δημοκρατίας γιατί επιτρέπει στη δημοκρατική πολιτική να μετατρέψει*

¹³³ Βλ. Carl Schmitt, *Η Έννοια του Πολιτικού*, ό.π. , σ. 64-65.

¹³⁴ Για να εξηγήσει πως «αυτή είναι η υπαρξιακή άρνηση μιας άλλης ύπαρξης». Βλ. Ό. π. , σ. 70

¹³⁵ Βλ. Lynn Worsham και Gary A. Olson, «Rethinking Political ...», σ. 180.

¹³⁶ Βλ. Jan Smolenski, «Chantal Mouffe vs. Carl Schmitt», ό.π. , σ. 67.

τον ανταγωνισμό σε αγωνισμό¹³⁷. Η ένταση του ανταγωνισμού ανάμεσα στη λογική της ταυτότητας και της διαφοράς ορίζει την ουσία του πλουραλισμού και ο δημοκρατικός πλουραλισμός εξομαλύνεται μέσα από την ισορροπία των διαδικασιών και αξιών που διαμορφώνουν τη συνύπαρξη¹³⁸. Στη θεωρία της Mouffe δεν υπάρχει το στοιχείο της βίας, παρά μόνο σε συμβολικό επίπεδο και η φυσική εξόντωση εξομαλύνεται με την αντικατάσταση ενός πολιτικού και κοινωνικού ανταγωνισμού, στηριζόμενου κυρίως στο διάλογο. Αυτό όμως δεν είναι και η αδυναμία του κοινοβουλευτισμού για τον Schmitt;

¹³⁷ Και συνεχίζει: *Με άλλα λόγια, μας βοηθά να κατανοήσουμε πώς μπορεί να «εξημερωθεί» η διάσταση του ανταγωνισμού, χάρη στην εγκαθίδρυση θεσμών και πρακτικών μέσω των οποίων ένας ενδεχόμενος ανταγωνισμός έχει τη δυνατότητα να εκφραστεί με αγωνιστικό τρόπο.* Βλ. Chantal Mouffe, *Επί του Πολιτικού*, σ. 29.

¹³⁸ Βλ. Chantal Mouffe, *The Return ..*, ό.π., σ. 132-133.

Συγκλίσεις και αποκλίσεις στον Schmitt και την Mouffe.

Γίνεται αντιληπτό δια γυμνού οφθαλμού ότι η έννοια της σύγκρουσης αποτελεί, φαινομενικά τουλάχιστον, το κοινό έδαφος ανάμεσα στον Schmitt και τη Mouffe. Το διαφορετικό πολιτικό υπόβαθρο και οι αντίθετες θεωρητικές και πολιτικές επιδιώξεις των δύο στοχαστών δεν στέκονται εμπόδιο για τη Mouffe, η οποία φιλοδοξεί να φιλοτεχνήσει μια πολιτική θεωρία της αγωνιστικότητας αξιοποιώντας την πολεμική ενός συντηρητικού στοχαστή απέναντι στο φιλελευθερισμό. Δεν περιορίζονται οι ομοιότητες ανάμεσα στους δύο στοχαστές στην έννοια της σύγκρουσης καθώς, προέρχονται και οι δυο από μια πολιτική παράδοση που θεωρεί τη διαίρεση και τη σύγκρουση ως καταστατικά για τη συγκρότηση του Πολιτικού και μοιράζονται μια κοινή αντίληψη της πολιτικής, η οποία ενέχει πολεμικό χαρακτήρα.

Η λογική της διαίρεσης και κατ' επέκταση της σύγκρουσης, στον Schmitt, συνίσταται στη διαμόρφωση μιας συλλογικής ταυτότητας, η οποία στηρίζεται στον πόλεμο¹³⁹, με τον τελευταίο να περιγράφεται «ως το ακραίο πολιτικό μέσο, αποκαλύπτει την αποτελούσα το θεμέλιο κάθε πολιτικής αντίληψης δυνατότητα αυτής της διάκρισης μεταξύ Φίλου και Εχθρού και ως εκ τούτου έχει νόημα μόνο όσο αυτή η διάκριση είναι πραγματικά δεδομένη

¹³⁹ Ο Ανανιάδης παρατηρεί ότι «η πολεμική αντίληψη της πολιτικής, κάθε άλλο παρά αυτόφωτη, είναι “απότοκος” της ιδιόζουσας αντίληψης του κράτους και της κυριαρχίας που πρωταρχικά τον ενδιαφέρει να προασπίσει». Βλ. Γρηγόρης Ανανιάδης, *Ιδέα, Απόφαση, Πολιτική*, Νήσος, Αθήνα 2006, σ.

ή τουλάχιστον δυνατή στην ανθρωπότητα¹⁴⁰». Για τον καθοριστικό ρόλο της σύγκρουσης στη συγκρότηση του Πολιτικού ο Schmitt διευκρινίζει ότι «το Πολιτικόν δεν έγκειται στη σύγκρουση καθαυτήν ...αλλά σε μια από αυτή την πραγματική δυνατότητα σύγκρουσης καθορισμένη συμπεριφορά, στη σαφή επίγνωση της κατ' αυτό τον τρόπο καθορισμένης κατάστασης και στην υποχρέωση να διακρίνεις ορθά μεταξύ Φίλου και Εχθρού¹⁴¹». Συνεπώς, για τον Schmitt η δυνατότητα σύγκρουσης είναι πάντα παρούσα και καθορίζει τη συγκρότηση συλλογικών ταυτοτήτων. Στη *Θεωρία του Αντάρτη*, έργο που κυκλοφόρησε το 1963, ο Schmitt θα διευκρινίσει ότι «η ουσία του Πολιτικού δεν είναι αποκλειστικά η εχθρότητα, αυτή καθαυτή αλλά η διάκριση φίλου και εχθρού, προϋποθέτει δε και τα δύο στοιχεία, τον Φίλο και τον Εχθρό¹⁴²». Για τον Schmitt, «η πολιτική ενότητα προϋποθέτει την πραγματική δυνατότητα του Εχθρού και έτσι μια άλλη, συνυπάρχουσα, πολιτική ενότητα¹⁴³». Το πολιτικό είναι κριτήριο μια στιγμής έντασης (ανάμεσα σε φίλο και εχθρό) και θέτει τον πόλεμο ως ορίζοντα της πολιτικής, όταν η τελευταία δε λαμβάνει το ενδεχόμενο της συνομάδωσης φίλου-εχθρού.

Η Mouffe ακολουθώντας τη σκέψη του Schmitt, θα υιοθετήσει ακόμη ένα μέρος της επιχειρηματολογίας του υποστηρίζοντας ότι «η διάκριση εμείς/αυτοί, που είναι όρος δυνατότητας για το σχηματισμό πολιτικών ταυτοτήτων, μπορεί να γίνει πάντοτε ο τύπος ενός ανταγωνισμού. Επειδή όλες οι μορφές πολιτικών ταυτοτήτων συνεπάγονται τη

¹⁴⁰ Βλ. Carl Schmitt, *Η Έννοια του Πολιτικού*, μτφρ. Α. Λαβράνου, Κριτική, Αθήνα 2009, ό.π., σ. 74.

¹⁴¹ Ό.π., σελ. 77

¹⁴² Carl Schmitt, *Η Θεωρία του Αντάρτη*, Πλέθρον, Αθήνα 1990, σ. 87.

¹⁴³ Βλ. Carl Schmitt, *Η Έννοια του Πολιτικού*, μτφρ. Α. Λαβράνου, Κριτική, Αθήνα 2009, ό.π., σ. 105.

διάκριση εμείς/αυτοί, η δυνατότητα ανάδυσης ανταγωνισμών δε μπορεί ποτέ να εξαλειφθεί. Είναι συνεπώς απατηλή η πίστη στη δυνατότητα ανάδυσης μίας κοινωνίας από την οποία θα είχε ξεριζωθεί ο ανταγωνισμός¹⁴⁴». Για να τοποθετήσει το σχήμα εμείς/αυτοί¹⁴⁵ μέσα σε ένα αγωνιστικό δημοκρατικό πλαίσιο και να αφαιρέσει τον υπαρξιακό κίνδυνο που αυτή η διάκριση κυφορεί, η Mouffe θα αντλήσει από το μεταδομιστικό λεξιλόγιο την έννοια του «καταστατικού έξωθεν¹⁴⁶», σημειώνοντας ότι «η δημιουργία μιας ταυτότητας προϋποθέτει τον ορισμό μιας διαφοράς, μίας διαφοράς που κατασκευάζεται συχνά στη βάση μίας ιεραρχίας[...] όταν κατανοήσουμε ότι κάθε ταυτότητα είναι σχεσιακή και ότι η αναγνώριση μίας διαφοράς, ενός “άλλου”, είναι προϋπόθεση για την ύπαρξη κάθε ταυτότητας, μπορούμε, νομίζω, να καταλάβουμε καλύτερα τη θέση του Schmitt σχετικά με την πάντοτε παρούσα δυνατότητα του ανταγωνισμού και να αντιληφθούμε πως μία κοινωνική σχέση μπορεί να εκκολάψει τον

¹⁴⁴ Βλ. Chantal Mouffe, *Επί του Πολιτικού*, ό.π., σ. 24-25.

¹⁴⁵ Η Mouffe σημειώνει στο *Δημοκρατικό Παράδοξο* ότι αντλεί από τον Schmitt το δίπολο εμείς/αυτοί «τονίζοντας ότι η ταυτότητα μιας δημοκρατικής πολιτικής κοινότητας εξαρτάται από τη δυνατότητα χάραξης συνόρων μεταξύ «εμείς» και «αυτοί», ο Schmitt υπογραμμίζει το γεγονός ότι η δημοκρατία συνεπάγεται πάντα σχέσεις ένταξης-αποκλεισμού. Αυτή είναι μια ζωτικής σημασίας εικόνα που οι δημοκράτες δεν θα ήταν καλό να απορρίψουν επειδή αντιπαθούν τον συγγραφέα της. Chantal Mouffe, *The Democratic Paradox*, ό.π., σ. 43.

¹⁴⁶ Η Mouffe διευκρινίζει ότι αντλεί την έννοια του «καταστατικού έξωθεν» αναφέροντας ότι «ο Henry Staten (1985) χρησιμοποιεί τον όρο αυτό για να αναφερθεί σε ένα πλήθος θεμάτων που ανέπτυξε ο Jacques Derrida μέσα από έννοιες όπως συμπλήρωμα, ίχνος και διαφορά. Ο όρος ‘καταστατικό έξωθεν’ στόχο έχει να τονίσει ότι η δημιουργία μιας ταυτότητας συνεπάγεται τον καθορισμό μιας διαφοράς, συχνά στη βάση διχοτομικών ιεραρχήσεων, όπως μορφή και ύλη, μαύρο και άσπρο, άνδρας και γυναίκα. Μόνο αν κατανοήσουμε ότι κάθε ταυτότητα είναι σχεσιακή και ότι η αναγνώριση μίας διαφοράς -δηλαδή, η αναγνώριση ενός ‘Άλλου’ που αποτελεί ένα ‘έξωθεν’- είναι προϋπόθεση για την ύπαρξη κάθε ταυτότητας, μπορούμε να διατυπώσουμε καλύτερα το επιχείρημα του Schmitt σχετικά με την πάντοτε παρούσα δυνατότητα να αναπτυχθούν σχέσεις φίλου-εχθρού. Με άλλα λόγια, τότε μπορούμε σταδιακά να καταλάβουμε το πώς οι κοινωνικές σχέσεις γίνονται πεδίο εκκόλαψης του ανταγωνισμού». Chantal Mouffe, *«Πάθη και πολιτική: Τα διακυβεύματα της δημοκρατίας»*, μτφρ. Αλέξανδρος Κιουπκιολής, *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, Τχ. 12, Άνοιξη 2004, σ. 44.

ανταγωνισμό.¹⁴⁷ Οι έννοιες της πολιτικής συναίνεσης και του διαλόγου δεν εντοπίζονται στα γραπτά του Schmitt αλλά ούτε και της Mouffe καθώς, και οι δύο στοχαστές οικοδομούν ολόκληρη την επιχειρηματολογία τους στην ύπαρξη του ανταγωνισμού και τη δυνατότητα ή αποκλιμάκωση της σύγκρουσης¹⁴⁸. Η Mouffe ακολουθεί τον Γερμανό πολιτειολόγο, η οποία, σύμφωνα με τον Κιουπκιολή, «τοποθετεί τη σύγκρουση στο κέντρο και φιλοδοξεί να “εκπολιτίσει” την πολιτική διαμάχη, στην ίση ελευθερία και μπορεί να συνδράμει σε μια διηλεκτική “πλήθυνση” των ελευθεριών, σε μια διεύρυνση του φάσματος των διαφορών που απολαμβάνουν στην πράξη ίσες ελευθερίες¹⁴⁹». Η απόρριψη ενός consensus στην πολιτική, οι απαρχές του οποίου εντοπίζονται στον Μακιαβέλι, αποτελεί κοινή αφετηρία και για τους δύο στοχαστές, αλλά για να υποστηρίξουν εκ διαμέτρου διαφορετικά επιχειρήματα. Συνεπώς, αποτελεί κοινό στοιχείο των δυο στοχαστών η έμφαση που δίνουν στην πολιτική διάσταση των ανθρώπινων σχέσεων αλλά είναι προβληματική η μονοδιάστατη προσέγγισή τους, καθώς συναντάμε στις θεωρίες τους μόνο σύγκρουση και ανταγωνισμό, ενώ έννοιες όπως η συναίνεση και η συνεργασία εξαλείφονται από την περιγραφή της κοινωνίας.

¹⁴⁷ Ο.π., σ.23.

¹⁴⁸ Ο Κιουπκιολής παρατηρεί ότι « η κύρια θέση της Μουφ, που υπόκειται στην κατ’ αρχήν απόρριψη της συναινετικής, διαβουλευτικής πολιτικής και την ταύτιση του πολιτικού με τον ανταγωνισμό, την εξουσία και την κυριαρχία, είναι ότι ‘μια μη αποκλειστική δημόσια σφαίρα ορθολογικής επιχειρηματολογίας όπου θα μπορούσε να επιτευχθεί μια μη εξαναγκαστική συναίνεση[...]αποτελεί μια εννοιολογική αδυνατότητα’» Βλ. Αλέξανδρος Κιουπκιολής, *Πολιτικό. Σύγχρονοι Στοχασμοί*, Έρμα, Αθήνα 2021, ό.π., σ. 86.

¹⁴⁹ Βλ. Αλέξανδρος Κιουπκιολής, *Πολιτικό. Σύγχρονοι Στοχασμοί*, Έρμα, Αθήνα 2021, ό.π., σ. 85

Στις ομοιότητες που συναντάμε στο έργο των δύο στοχαστών πέραν από την ταύτιση του πολιτικού με τον ανταγωνισμό, εντάσσεται και η κριτική του φιλελευθερισμού όπως και η διάκρισή του από τη δημοκρατία, όπως περιγράψαμε παραπάνω. Η Mouffe ακολουθώντας τον Schmitt, τοποθετεί στο επίκεντρο της κριτικής της τα προβληματικά σημεία του φιλελευθερισμού, για να ενισχύσει, εν αντιθέσει με τον Schmitt, την έννοια του πλουραλισμού. Για να αναδείξει τον ευεργετικό ρόλο του πλουραλισμού στη δημοκρατία, δε θα διστάσει να διακηρύξει: «είναι καιρός να αμφισβητήσουμε την πίστη στη μοναδική ανωτερότητα της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Αυτή η πίστη βρίσκεται στον πυρήνα της φιλελεύθερης άρνησης του πολιτικού και μας εμποδίζει να συνειδητοποιήσουμε ότι ο κόσμος, όπως παρατήρησε ο Schmitt, δεν είναι ομογενές σύμπαν (universe), αλλά ένα πληθυντικό σύμπαν (pluriverse)¹⁵⁰». Η διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι ο Schmitt δεν αποδέχεται τον πλουραλισμό¹⁵¹ στη δημοκρατία παρά μόνο σε διακρατικό επίπεδο¹⁵² και τον θεωρεί ως κίνδυνο για τη διάλυση του κράτους ενώ αντιθέτως, η Mouffe τον θεωρεί καταστατικό για την ενδυνάμωση της δημοκρατίας. Ταυτόχρονα, η Mouffe αναγνωρίζει ότι πρέπει να τεθούν όρια στον πλουραλισμό και έτσι θα υποστηρίξει ότι ο Schmitt έχει δίκιο που επιμένει στην ιδιαιτερότητα της πολιτικής ένωσης, και ότι δεν πρέπει να οδηγηθούμε από την υπεράσπιση του πλουραλισμού στο να υποστηρίξουμε ότι η

¹⁵⁰ Βλ. Chantal Mouffe, *Επί του Πολιτικού*, ό.π. , σ. 105.

¹⁵¹ Στην *Έννοια του Πολιτικού* σημειώνει: «το ότι το κράτος είναι μια ενότητα, και μάλιστα η καθοριστική ενότητα, βασίζεται στον πολιτικό του χαρακτήρα. Μια πλουραλιστική θεωρία είναι ή η θεωρία ενός κράτους το οποίο φθάνει στην ενότητα διά της ομοσπονδίας κοινωνικών οργανώσεων ή αντιθέτως, μόνο μια θεωρία της διάλυσης ή της κατάρριψης του κράτους». Carl Schmitt, *Η Έννοια του Πολιτικού*, μτφρ. Α. Λαβράνου, Κριτική, Αθήνα 2009, ό.π. , σ. 74.

¹⁵² Η Mouffe αναγνωρίζει ότι για τον Schmitt, «ο μόνος δυνατός και νόμιμος πλουραλισμός είναι ένας πλουραλισμός κρατών». Βλ. Chantal Mouffe, *Επί του Πολιτικού*, ό.π. , σ. 22.

συμμετοχή μας στο κράτος ως πολιτική κοινότητα είναι στο ίδιο επίπεδο με τις άλλες μορφές κοινωνικής μας ενσωμάτωσης¹⁵³.

Για να ενισχύσει περαιτέρω τα επιχειρήματα της η Mouffe πάνω στη θεωρία της αγωνιστικής δημοκρατίας, θα οικειοποιηθεί από τον Schmitt τη διάκριση ηθικής-πολιτικού¹⁵⁴ σημειώνοντας ότι «υπάρχει άμεση σύνδεση ανάμεσα στην εξασθένηση των πολιτικών διαιρέσεων που χαρακτηρίζουν το συγκρουσιακό μοντέλο και την “ηθικοποίηση” της πολιτικής [...] Αυτό που θέλω να επισημάνω είναι ότι η αντίθεση “εμείς/αυτοί”, η οποία είναι καταστατική της πολιτικής, κατασκευάζεται τώρα με βάση τις ηθικές κατηγορίες του “καλού” και του “κακού”, όχι με πολιτικούς όρους¹⁵⁵». Αναγνωρίζει ως εμπόδιο για την ύπαρξη μιας ώριμης δημοκρατίας «όταν η πολιτική διεξάγεται στο πεδίο της ηθικής, οι ανταγωνισμοί δεν μπορούν να πάρουν αγωνιστική μορφή. Πράγματι, όταν οι αντιπαρατιθέμενοι ορίζονται με ηθικούς όρους κι όχι με πολιτικούς δεν μπορούν να εκληφθούν ως “αντίπαλοι” αλλά μόνο ως “εχθροί”¹⁵⁶». Η Mouffe παραβλέπει ότι στην *Έννοια του Πολιτικού* ο Schmitt ισχυρίζεται ότι «αυτό που αφήνει τελικά ο φιλελευθερισμός από το κράτος και την πολιτική περιορίζεται στη διασφάλιση των συνθηκών ελευθερίας και στην απάλειψη των διαταραχών της

¹⁵³ Βλ. Chantal Mouffe, *The Return of the Political*, ό.π. , σ. 131.

¹⁵⁴ Ο Schmitt διευκρινίζει ότι «η υπαρξιακή αντικειμενικότητα και αυτονομία του Πολιτικού φαίνεται ήδη σε αυτή τη δυνατότητα να διαχωριστεί μια τέτοιου είδους ειδική αντίθεση, όπως Φίλος και Εχθρός, από άλλες διακρίσεις και να νοηθεί ως κάτι το αυτόνομο». Βλ. Carl Schmitt, *Η Έννοια του Πολιτικού*, μτφρ. Α. Λαβράνου, Κριτική, Αθήνα 2009, ό.π. , σ. 62.

¹⁵⁵ Βλ. Chantal Mouffe, *Επί του Πολιτικού*, ό.π. , σ. 91.

¹⁵⁶ Ό.π. , σ. 92

ελευθερίας¹⁵⁷», δηλαδή για τον Schmitt δε μπορεί να προκύψει πολιτική ιδέα από τον ατομικιστικό φιλελευθερισμό διότι για τον «μεμονωμένο άνθρωπο ως τέτοιο δεν υπάρχει κανένας Εχθρός κατά του οποίου θα πρέπει να αγωνιστεί για ζωή και θάνατο... όλο το φιλελεύθερο πάθος στρέφεται κατά της βίας και της ανελευθερίας¹⁵⁸» Ο Schmitt θέτει ένα όριο στην πολιτική, καθώς η εξολόθρευση του εχθρού υπερβαίνει το πολιτικό¹⁵⁹. Μπορεί η Mouffe να απενεργοποιήσει τον υπαρξιακό χαρακτήρα της εξολόθρευσης του εχθρού που εισάγει ο Schmitt για να υποστηρίξει πειστικά ότι η διάκριση φίλου-εχθρού μπορεί να αναζωογονήσει τη σύγχρονη δημοκρατία; Στη παρούσα εργασία, στέκομαι ιδιαίτερα επιφυλακτικός ως προς αυτό, καθώς η πρόθεση της Βελγίδας θεωρητικού να ανανεώσει το εννοιολογικό οπλοστάσιο μιας σύγχρονης ριζοσπαστικής θεωρίας για τη δημοκρατία αξιοποιώντας επιλεκτικά αποσπάσματα μιας θεωρίας που είτε αλλοιώνουν τα επιχειρήματά της είτε στην πράξη μπορούν να μετατραπούν σε κάτι εντελώς αντίθετο που δεν έχει καμία σχέση με τη δημοκρατία, εν τέλει είναι προβληματική.

¹⁵⁷ Και λίγο παρακάτω συνεχίζει: «...αυτές οι φιλελεύθερες έννοιες κινούνται με έναν τυπικό τρόπο μεταξύ ηθικής (πνευματικότητα) και οικονομικής (εμπορικές συναλλαγές) και προσπαθούν, ορμώμενες από αυτές τις πολιτικές πλευρές, να εκμηδενίσουν το Πολιτικόν παριστάνοντας το ως μια σφαίρα της «κατακτητικής βίας», όπου η έννοια του «δικαίου», δηλαδή του κράτους «ιδιωτικού δικαίου», χρησιμεύει ως μοχλός και η έννοια της ιδιωτικής περιουσίας σχηματίζει το κέντρο της υδρογείου... Ηθικό πάθος και υλιστική-οικονομική αντικειμενικότητα ενώνονται σε κάθε τυπικά φιλελεύθερη έκφραση και δίνουν σε κάθε πολιτική έννοια αλλαγμένη όψη». Βλ. Carl Schmitt, *Η Έννοια του Πολιτικού*, σ. 138.

¹⁵⁸ Ό.π.

¹⁵⁹ Ο Κιουπκιολής αναφέρει ότι «για να διαφυλάξουμε το πολιτικό του Σμιτ, δηλαδή την ανταγωνιστική διάδραση ανάμεσα σε φίλο και εχθρό, πρέπει να κρατήσουμε τον εχθρό στη ζωή. Συνεπώς, το πολιτικό εξακολουθεί να υφίσταται εφόσον η 'πραγματική δυνατότητα' δεν πραγματοποιείται, και παραμένει θεωρητική, μυθική ή φευγαλέα» και προσθέτει ότι «τόσο στην πολιτική κοινότητα των φίλων όσο και στη σχέση φίλου και εχθρού η σμιτιανή κατανόηση του πολιτικού ως ακραίας ενοποίησης και θανάσιμης έχθρας είναι αδόκιμη καθώς καταλήγει να εξαλείψει την πολιτική πράξη, ακόμη και την πολιτική τη ανταγωνιστικής σύγκρουσης μεταξύ αντιπάλων». Βλ. Αλέξανδρος Κιουπκιολής, *Πολιτικό. Σύγχρονοι Στοχασμοί*, ό.π., σ. 74, 76 - 77.

Αγωνισμός ή εξολόθρευση; Εν είδει επιλόγου.

Η θέση του Schmitt πάνω στη δημοκρατία αποστασιοποιείται εμφανώς από οποιαδήποτε παραδοσιακή θεώρησή της. Κάτι τέτοιο δεν τον καθιστά όμως πρωτοπόρο, καθώς δεν απομακρύνεται από αυτή με σκοπό να την ανανεώσει, αλλά ούτε έχει ως σκοπό να την απορρίψει. Σκοπός του είναι να τη διαβάσει, εμβολίζοντας την με αυταρχικά χαρακτηριστικά, στην προσπάθειά του να τη διασώσει από τη σαρωτική επικράτηση του φιλελευθερισμού στον 20ό αιώνα. Απομονώνοντας την έννοια της δημοκρατίας από τη φιλελεύθερη παράδοση, παράγει κάτι που μπορεί να διατηρεί κάποια χαρακτηριστικά της δημοκρατίας, αλλά η ουσία της είναι πλέον αντιδημοκρατική. Λαμβάνοντας υπόψη το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο ο Schmitt στοχάστηκε τη δημοκρατία, γίνεται αντιληπτός ο φόβος του για τις επικίνδυνες συνέπειες που επιφέρει ο κοινωνικός και πολιτικός πλουραλισμός. Αντίθετα, η Mouffe στην προσπάθειά της να αξιοποιήσει την κριτική του Schmitt στη φιλελεύθερη δημοκρατία, παραβλέπει την εχθρότητα του τελευταίου απέναντι στον πλουραλισμό και υιοθετεί τα επιχειρήματά του για τον αντίθετο σκοπό.

Η προσέγγιση της Mouffe χαρακτηρίζεται από την τόλμη να ξεφύγει από το συνήθη πολιτικό λόγο της εποχής, καθώς ο τελευταίος συγκροτείται μέσα από ένα consensus και οδηγεί στη στασιμότητα. Η δημοκρατία δε δύναται να δώσει προκαταβολικά απαντήσεις αλλά οφείλει να θέτει συνεχώς ερωτήματα, αφού μέσα από το dissensus δημιουργούνται

οι σύγχρονες ταυτότητες και ορίζεται το πεδίο του πολιτικού ανταγωνισμού. Με την οικειοποίηση του Schmitt, όμως, η Mouffe δεν παύει να υιοθετεί και τους περιορισμούς της σκέψης του πάνω στη έννοια της δημοκρατίας. Τα όρια της δημοκρατίας από τη μία πλευρά, είναι ασαφή και ο ανταγωνισμός αποτελεί μια διαδικασία που μπορεί να οδηγήσει στη βελτίωση της. Για να διαφυλάξει τον εαυτό της, η δημοκρατία όμως, οφείλει να οριοθετήσει την ύπαρξη της και έτσι, δημιουργείται μια αντίφαση που αναγνωρίζει η ίδια η Mouffe. Το δημοκρατικό παράδοξο θέτει σε ερώτημα την ύπαρξη της δημοκρατίας και αυτό είναι που την τροφοδοτεί. Ο Schmitt μπορεί να είναι ευεργετικός για τη σύγχρονη δημοκρατική θεωρία, καθώς αδιαφορώντας για την διατήρηση του κοινοβουλευτικού πλουραλισμού κοίταξε κατάματα τα προβλήματα της, θέτοντας υπαρξιακά ερωτήματα εις βάρος της. Η έννοια της αγωνιστικότητας βοηθά την Mouffe να αναστοχαστεί τη δημοκρατία και το πολιτικό εν γένει και η σμιτιανή κριτική του φιλελευθερισμού αξιοποιείται από τη Μουφ για να γεφυρώσει τον ατομικισμό με την πλουραλιστική δημοκρατία αλλά καθίσταται προβληματική, καθώς η αξιοποίηση στοχαστών εκλεκτικά, απομονώνοντας τους από το υπόλοιπο έργο τους, μπορεί να δίνει νέα πνοή σε θεωρητικά προτάγματα αλλά παράλληλα να τα υποσκάπτει εκ των έσω. Αναμφισβήτητα, τα γόνιμα στοιχεία που μπορούν να εντοπιστούν σε πολλούς αμφιλεγόμενους στοχαστές μπορούν να συμβάλλουν στην ανάπτυξη προοδευτικών ιδεών αλλά ας μην ξεχνάμε τον κίνδυνο που επιφέρουν. Επικαλούμενοι μια πτυχή του έργου τους δε σημαίνει πως ξεφορτωνόμαστε μονομιάς και την άβυσσο που κουβαλούν οι θεωρίες αυτών των στοχαστών από πίσω τους. Μπορούμε να μοιραστούμε τις έγνοιες του όπως η Mouffe, για το μέλλον της δημοκρατίας δίχως όμως να προβάλουμε βιαστικές απαντήσεις. Εξάλλου, το πολιτικό θα πρέπει να είναι

ανοιχτό σε ερωτήματα και όχι απαντήσεις, καθώς είναι αυτά που θέτουν σε κίνηση τη δημοκρατία

Βιβλιογραφία.

Abensour, Miguel, *Η Δημοκρατία Ενάντια στο Κράτος*, μτφρ. Βίκυ Ιακώβου, Στάσει Εκπίπτοντες, Αθήνα 2019

Arato, Andrew, «Political Theology and Populism», *Social Research*, Τομ. 80, τχ. 1, Political Theology? (Άνοιξη 2003), σ. 143-172

Balakrishnan, Gopal, *The Enemy, An Intellectual Portrait of Carl Schmitt*, Verso, Λονδίνο 2000

Bielefeldt, Heiner, «Deconstruction of the “Rule of Law”»: Carl Schmitt’s Philosophy of the Political», *Archives for Philosophy of Law and Social Philosophy*, Τόμ. 82, τχ 3 1996, σ. 379-396

Camargo Ricardo, «Rethinking the Political A Genealogy of the “Antagonism” in Carl Schmitt through the Lens of Laclau-Mouffe-Zizek», *The New Centennial Review*, Τομ. 13, τχ. 1, Peace and War : From the Question of Memory to the New Forms of Global War (Άνοιξη 2013),σ. 161-188

Desai Radhika, «Fetishizing Phantoms, Carl Schmitt, Chantal Mouffe, and the “Political”», στο Abigail Bakan και Eleanor Macdonald, *Critical Political Studies*, McGill-Queen's University Press, 2003

Fritsch Matthias, «Antagonism and Democratic Citizenship (Schmitt, Mouffe, Derrida)», *Research in Phenomenology*, Τομ. 38, 2008, σ. 174-197

Galli C. , *Η Αμηχανία της Δημοκρατίας*, μτφρ. Περικλής Δημητρόπουλος, Πόλις, Αθήνα 2016

Kalyvas, Andreas, «Popular Sovereignty, Democracy, and the Constituent Power», *Constellations* Τόμ. 12, τχ. 2, 2005, σ. 223-244

Kelly, Duncan, «Carl Schmitt's Political Theory of Representation», *Journal of the History of Ideas*, Τομ. 65, τχ. 1 Ιαν. 2004, σ. 113-134

Marramao, Giacomo, «The Exile of the Nomos : for a Critical Profile of Carl Schmitt», *Cardozo Law Review*, Τόμ. 21. Μάιος 2000, σ. 1567-1587

Mouffe, Chantal, (Επιμ.) *The Challenge of Carl Schmitt*, Verso, Λονδίνο 1999

Mouffe, Chantal, *The Democratic Paradox*, Verso, Λονδίνο 2009

Mouffe, Chantal, *The Return of the Political*, Verso, Λονδίνο 2005

Mouffe, C., 2010. *Επί του πολιτικού*. Εκκρεμές, Αθήνα 2010

Chantal Mouffe, «Πάθη και πολιτική: Τα διακυβεύματα της δημοκρατίας», μτφρ.

Αλέξανδρος Κιουπκιολής, *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, Τχ. 12, Άνοιξη 2004

Scheuerman, Bill, «Is Parliamentarism in Crisis? A Response to Carl Schmitt», *Theory and Society*, Τομ. 24, τχ. 1 Φεβ. 1995, σ. 135-158

Schmitt Carl, *Constitutional Theory*, μτφρ. Jeffrey Seitzer, Durham University Press, 2008

- Schmitt Carl, *Dictatorship*, μτφρ Michael Hoelzl, Graham Ward , Polity Press, 2013
- Schmitt Carl, *The Crisis of Parliamentary Democracy*, μτφρ. Ellen Kennedy, MIT Press, Cambridge 1988
- Schmitt Carl, *Η Έννοια του Πολιτικού*, μτφρ. Α. Λαβράνου Κριτική, Αθήνα 2009
- Schmitt Carl, *Η Θεωρία του Αντάρτη*, μτφρ. Σ. Χασιώτη, Πλέθρον, Αθήνα 1990
- Schmitt Carl, *Πολιτική Θεολογία*, μτφρ. Π. Κονδύλης Λεβιάθαν, Αθήνα 1994
- Smolenski Jan, «Chantal Mouffe vs. Carl Schmitt : The Political, Democracy, and the Question of Sovereignty», *Hybris* Τομ. 6, 2012
- Vinx Lars (επιμ.), *Guardian of the Constitution*, Cambridge University Press, 2015
- Wolin Richard, «Carl Schmitt, Political Existentialism, and the Total State», *Theory and Society*, Τομ. 19, τχ. 4 (Αυγ., 1990), σελ. 389-416
- Worsham Lynn και Olson A. Gary, «Rethinking Political Community: Chantal Mouffe's Liberal Socialism», *JAC*, Τομ. 19, τχ. 2, 1999, σ. 163-199
- Ανανιάδης Γρηγόρης, *Ιδέα, Απόφαση, Πολιτική*, Νήσος, Αθήνα 2006
- Κεσσόπουλος Αλέξανδρος, *Η Αυτοκτονία του Δήμου*, Ευρασία, Αθήνα 2018
- Κιουπκιολής Αλέξανδρος, *Για τα Κοινά της Ελευθερίας*, Εξάρχεια, Αθήνα 2014
- Κιουπκιολής Αλέξανδρος, *Το Πολιτικό. Σύγχρονοι Στοχασμοί*, Έρμα, Αθήνα 2021
- Σούρλας Πάυλος, *Δημοκρατία και Αυτονομία*, Πόλις, Αθήνα 2016

